Bashkëfinancuar nga
Bashkimi Evropian

Barabar CENTRE

Udhëzues për promovimin e përdorimit të artit dhe kulturës në iniciativa lokale

PROJEKTI BIG – INICIATIVA E BARABAR (shkon) NË KOMUNITET

Botuesit:
©Integra, CASA dhe Qendra Barabar

Bashkautorë:
Aurela Kadriu
Leonida Molliqaj
Stefan Kalaba

Dizajni dhe Faqosja:
Ben Kajtazi

Tirazhi:
200 kopje

Shtator 2025
Prishtinë

Përmbajtja

Hyrje 6

ARTI DHE KULTURA PËR NDRYSHIM SOCIAL 9

Estetika kundrejt politikës – Arti si mjet për ndryshim social 10

Jeta reale: Përdorimi i artit dhe kulturës për adresimin e çështjeve sociale 15

Modele të organizatave, kolektivave joformale dhe artistëve individualë në Kosovë 15

Krijimi i sinergjive për të arritur audienca më të gjera: Modelet e bashkëpunimit ndërmjet akterëve artistikë dhe kulturorë 22

Modelet e financimit në dispozicion në Kosovë 23

QASJET GJINORE DHE KULTURORE NDAJ NDRYSHIMIT SOCIAL 27

Arti si mjet për avancimin e barazisë gjinore në Kosovë 28

Arti, kultura dhe barazia gjinore 29

Shembuj të ndërhyrjeve artistike feministe në Kosovë 30

I. Orange Girl 31

II. Festivali FemArt 33

III. Muralet feministe në Kosovë 33

IV. Iniciativa të tjera lokale 34

Rekomandime për hartimin, zbatimin dhe vlerësimin e iniciativave artistike me ndjeshmëri gjinore 35

Hartimi i iniciativave 35

Implementimi 38

Monitorimi, vlerësimi dhe të nxënit 40

QASJET KULTURORE NDAJ NDRYSHIMIT SOCIAL ME FOKUS NË KOMUNITETET JO SHUMICË **43**

Përfshirja e komuniteteve jo shumicë – konteksti i përgjithshëm 44

Rëndësia e udhëzuesit për programim me gjithëpërfshirje etnike 45

Praktikat kulturore si baza për angazhim qytetar të komuniteteve jo shumicë 46

Pengesat ndaj pjesëmarrjes së plotë civile në shoqëri të ndara dhe pas konfliktit 46

Avantazhet e programeve artistike dhe kulturore në përfshirjen e komuniteteve jo shumicë 48

Hartimi i nismave kulturore gjithëpërfshirëse 49

Metodat dhe qasjet në krijimin e projekteve kulturore etnikisht gjithëpërfshirëse 52

Mjetet e zbatimit të projektit për të siguruar përfshirjen e komuniteteve jo shumicë 54

Treguesit kryesorë për monitorimin e përfshirjes etnike 56

Praktikat dhe shembujt nga jeta e vërtetë në Kosovë për programim kulturor me përfshirje etnike 58

I. Lëvizshmëria e iniciativave me bazë në komunitet dhe programimi kulturor – filmimi në zona rurale 58

II. Ndërtimi i identitetit të përbashkët përmes artit 59

Puna në rrjete 60

Bibliografia **64**

Rreth projektit

Projekti BIG – Iniciativa e Barabar (shkon) në Komunitet është një nismë inovative që fuqizon organizatat me bazë në komunitet, artistet dhe aktivistet kulturore në të gjithë Kosovën që të përdorin artin dhe kulturën si mjete për promovimin e gjithëpërfshirjes shoqërore, kohezionit ndërkomunitar dhe pjesëmarrjes demokratike. Projekti fokusohet në fuqizimin e akterëve lokalë, krijimin e një platforme bashkëpunimi dhe trajtimin e sfidave kryesore shoqërore duke mbështetur avokimin për politika dhe aktivizmin kulturor nga poshtë-lart.

I udhëhequr nga Integra, në partneritet me CASA-në dhe i mbështetur nga BE-ja, projekti synon të përforcojë rolin e akterëve lokalë në ndërtimin e një shoqërie më gjithëpërfshirëse dhe kohezive. Projekti prezanton një model të ri bashkëpunimi që lidh iniciativat lokale me politikat kombëtare, duke e pozicionuar artin dhe kulturën në krye të transformimit të Kosovës.

Duke mbështetur organizatat me bazë në komunitet, aktivistet dhe artistet lokale, projekti BIG nxit zgjidhje kreative për çështje komplekse si përjashtimi shoqëror, diskriminimi, pajtimi pas konfliktit dhe angazhimi publik. Në thelb, projekti bazohet në të kuptuarit se përparimi i qëndrueshëm shoqëror në Kosovë varet si nga mbështetja institucionale, ashtu edhe nga pjesëmarrja aktive e qytetarëve. Duke ofruar mjete, rrjete dhe burime, projekti fuqizon grupet e nënpërfaqësuara që të ndërtojnë të ardhmen e komuniteteve të tyre.

Rreth udhëzuesit

Udhëzuesi për promovimin e përdorimit të artit dhe kulturës në iniciativa lokale është një burim praktik, i konceptuar për të fuqizuar OSHC-të me bazë në komunitet, artistët, aktivistët dhe të tjerët në Kosovë që të përdorin artin dhe kulturën si mjete për ndryshim shoqëror. Ai ofron strategji dhe metoda thelbësore për aplikimin e kreativitetit në shërbim të transformimit pozitiv në komunitete. Duke shërbyer si mjet për ndërtimin e kapaciteteve dhe si manual praktik, udhëzuesi prezanton korniza praktike dhe shembuj konkretë për t'i ndihmuar lexuesit në hartimin e projekteve gjithëpërfshirëse, me ndjeshmëri kulturore, që nxisin gjithëpërfshirjen shoqërore, kohezionin komunitar dhe pjesëmarrjen qytetare.

Duke theksuar rolin transformues të artit, udhëzuesi u ofron lexuesve mjete për të adresuar sfidat shoqërore dhe për të lehtësuar dialogun ndërmjet komuniteteve.
I përshtatur për kontekstin unik të Kosovës, ky udhëzues promovon qasje relevante dhe efektive për ata që synojnë të krijojnë ndryshime kuptimplota dhe të qëndrueshme.

Ky publikim është bashkëfinancuar nga Bashkimi Evropian. Përmbajtja e tij është përgjegjësi vetëm e Integra-s dhe CASA-s dhe nuk pasqyron domosdoshmërisht qëndrimet e Bashkimit Evropian.

Hyrje

Arti dhe kultura nuk formësojnë vetëm mënyrën se si shprehemi, por edhe mënyrën se si e kuptojmë botën, si ruajmë kujtimet, si ndërtojmë marrëdhënie dhe si e imagjinojmë atë që është e mundshme përtej së tashmes. Në Kosovë, ku jehona e konfliktit vazhdon të ndikojë në jetën e përditshme dhe ku komunitetet përballen ende me ndarje të thella dhe pabarazi sistemike, shprehja kreative ofron diçka që është njëkohësisht e fuqishme dhe thelbësore. Ajo krijon hapësira për reflektim, lidhje dhe dialog aty ku kornizat politike apo institucionale shpesh dështojnë. Arti tejkalon diskursin konvencional, duke i dhënë formë asaj që fjalët nuk arrijnë ta përçojnë plotësisht — asaj që duhet të ndjehet, të jetohet dhe të mishërohet. Ai na hap horizonte përtej këndvështrimeve tona personale. Na mundëson të kuptojmë jetët dhe përvojat e të tjerëve – madje edhe të atyre që i shohim si të largët apo kundërshtarë. Kështu, arti na transformon nga brenda, sfidon narrativat e trashëguara dhe ushqen një ndjenjë më të thellë të humanitetit tonë të përbashkët. Në një peizazh kompleks shoqëror, si ai i Kosovës, këto hapësira imagjinative nuk janë vetëm të vlefshme; ato janë të pazëvendësueshme.

I bazuar në këtë realitet, ky udhëzues e trajton artin jo vetëm si një pasqyrë të shoqërisë, por si një nga instrumentet më të fuqishme për ta sfiduar, shëruar dhe riimagjinuar atë. Qëllimi i tij është të hedhë dritë mbi terrenin sfidues të krijimtarisë artistike në Kosovë, si në përgjithësi, ashtu edhe me një fokus të veçantë te arti i angazhuar shoqërisht. Duke pranuar pengesat politike, shoqërore dhe ekonomike me të cilat përballen aktivistët dhe artistët, ai synon të nxjerrë në pah shembuj të suksesit dhe qasje të dëshmuara, të cilat pavarësisht këtyre kufizimeve, kanë sjellë ndikim të prekshëm. Mbi të gjitha, synon të paraqesë një argument të qartë dhe të prerë për fuqinë transformuese dhe rëndësinë jetike të artit në shoqëri. Arti i angazhuar shoqërisht nuk është një luks, por një shtytës thelbësor i demokracisë dhe kohezionit shoqëror.

Ky material është krijuar për aktivistë, artistë, organizata të shoqërisë civile dhe kolektive joformale artistësh, pavarësisht nëse kanë përvojë në përdorimin e shprehjes kreative për ndryshim social apo nëse sapo kanë filluar të eksplorojnë këtë potencial të artit.

Udhëzuesi është organizuar në tri komponentë të ndërlidhur, të cilët synojnë të frymëzojnë dhe udhëzojnë lexuesit në shfrytëzimin e potencialit transformues të artit:

1. Arti dhe kultura për ndryshim social
2. Qasjet gjinore dhe kulturore ndaj ndryshimit social
3. Qasjet kulturore ndaj ndryshimit social me fokus në komunitetet jo shumicë

Secila pjesë ofron një pasqyrë tematike, udhëzime praktike dhe shembuj të praktikave të mira vendore. Pasi këta komponentë ngriten mbi njëri-tjetrin, rekomandohet që udhëzuesi të konsultohet si një tërësi, e jo vetëm në pjesë të izoluara.

Fuqia e artit qëndron në aftësinë e tij për të humanizuar: për t'u dhënë jetë statistikave abstrakte, për t'u dhënë zë të heshturve dhe për të krijuar lidhje emocionale me përjetime që ndryshe do të mbeteshin të anashkaluara. Arti nuk udhëzon, ai zbulon. Duke vendosur në qendër mikrohistoritë, komunitetet e margjinalizuara dhe përvojat e jetuara, arti e fton audiencën të dëshmojë në vend që të gjykojë. Ai gjithashtu përqafon paqartësinë, reflektimin dhe nuancën – cilësi që shpesh mungojnë në diskursin politik – duke pranuar kontradiktat pa imponuar zgjidhje të shpejta. Kjo e bën atë veçanërisht të rëndësishëm në shoqëri të ndara ose pas konfliktit, si Kosova, ku e vërteta shpesh kontestohet dhe pajtimi vazhdon të jetë i cenueshëm.

Me pak fjalë, arti arrin atë që as politika, as protesta nuk mund ta bëjnë; ai ndryshon perceptime, gjeneron empati dhe mban gjallë dialogun afatgjatë mbi drejtësinë, barazinë dhe përkatësinë. Për këto arsye, arti i angazhuar shoqërisht duhet të identifikohet hapurazi në kontekstet strukturore, edukative dhe financiare si një shtyllë thelbësore e zhvillimit demokratik dhe shoqëror në Kosovë.

Metodologjia

Hartimi i Udhëzuesit për promovimin e përdorimit të artit dhe kulturës në iniciativa lokale ka kaluar në një proces shumëfazor, me synimin që përmbajtja e tij të jetë sa më relevante dhe e zbatueshme në praktikë. Një ekip prej tre ekspertësh, secili me ekspertizë unike, bashkëhartuan këtë udhëzues për ta përshtatur me realitetin dhe nevojat e Kosovës. Ekspertët përfshinin një specialist të artit dhe kulturës për ndryshim social, një ekspert të qasjeve kulturore për komunitetet jo shumicë dhe një me ekspertizë në qasje kulturore me ndjeshmëri gjinore.

Metodologjia kombinoi hulumtimin dytësor me konsultime që përfshinin OSHC-të, artistë, aktivistë dhe përfaqësues të komuniteteve në mbarë Kosovën. Përmes intervistave, takimeve dhe grupeve të fokusit, ekipi mblodhi njohuri të vlefshme nga komunitetet e ndryshme të Kosovës. Këto konsultime, të kombinuara me praktikat më të mira vendore, formësuan përmbajtjen e udhëzuesit, duke siguruar që ai të jetë i informuar nga përvoja globale, por i përshtatur për realitetin lokal.

Ekspertët janë përkujdesur që udhëzuesi të adresojë nevojat e të gjitha komuniteteve, veçanërisht atyre jo shumicë dhe të margjinalizuara, duke integruar njëkohësisht edhe perspektivën gjinore. Në fazën përfundimtare, drafti i udhëzuesit u nda me palët e interesit për shqyrtim dhe komentet e tyre ndihmuan në rafinimin e përmbajtjes, duke e bërë atë më të qartë, të ndjeshme ndaj kontekstit kulturor dhe praktike për përdorim. Rezultati i këtij procesi është një udhëzues i lehtë për përdorim, që ndërthur ekspertizën globale me njohurinë lokale, duke ofruar një bazë të fortë për iniciativa artistike dhe kulturore në Kosovë.

ARTI DHE KULTURA PËR NDRYSHIM SOCIAL

Aurela Kadriu

Estetika kundrejt politikës – Arti si mjet për ndryshim social

Në Kosovë, sikurse gjetiu, vazhdon debati rreth idesë se arti dhe aktivizmi, apo angazhimi me çështje sociale, janë fusha të ndara. Një bindje e përhapur këmbëngul se arti duhet të mbetet "i pastër", duke reflektuar rrymat estetike pa trazuar ndjeshmërinë sociale, pa shqetësuar zonat e rehatisë, apo pa konfrontuar shoqërinë me kontradiktat e saj. Kjo qasje përforcohet nga infrastruktura e brishtë kulturore në Kosovë, mungesa e mbështetjes shtetërore dhe një sistem arsimor i mbërthyer në forma tradicionale e lineare të artit. Si rezultat, arti shpesh reduktohet në një kuptim të ngushtë për atë çfarë është dhe çfarë mund të bëjë.

Megjithatë, ky qëndrim bie ndesh me vetë origjinën e artit. Praktika krijuese u shfaq për të rezistuar ndaj zakoneve, për t'u shprehur ndryshe dhe për të kaluar përtej kufijve të privilegjit. Që nga fillimi, shprehja artistike ka pasur një aftësi të jashtëzakonshme për të tejkaluar kufijtë shoqërorë. Duke u zhytur në përvoja të ndryshme dhe duke i paraqitur ato para audiencave të ndryshme, arti nxit dialogun, fuqizon zërat e margjinalizuar dhe vendos nën shqyrtim kritik praktikat e gjerëpranuara. Këmbëngulja që arti duhet të ekzistojë vetëm për kënaqësi estetike shtron një problematikë shoqërore më vete: atë të klasës.

Debati mbi funksionin e artit — nëse duhet të komunikojë të bukurën dhe formën apo të sfidojë realitetet sociale duke mobilizuar komunitetet — nuk është thjesht teorik. Ai ndikon në mënyrën se si arti financohet, mësohet dhe vlerësohet në shoqëri. Shkrimtari dhe aktivisti amerikan James Baldwin ka shkruar fjalët e famshme: "Qëllimi i artit është të nxjerrë në pah pyetjet që janë fshehur nga përgjigjet" (Baldwin, 1962), duke theksuar fuqinë e artit për të sfiduar narrativat dominuese dhe të vërtetat e pranuara si të mirëqena.

Diskursi publik zakonisht formësohet nga ata me qasje të privilegjuar në platforma, nga zëra që rrallëherë vihen në pikëpyetje. Përballë këtyre rrethanave, arti mbart përgjegjësinë të sfidojë edhe supozimet e shumicës, duke i pasuruar me kompleksitet dhe duke nxjerrë në pah çfarë ato lënë jashtë. Realizimi i kësaj detyre kërkon nga artistët frymë kurioziteti, moskonformizmi dhe gatishmërie për të vënë në pikëpyetje vetë pyetjet që shtrohen: Kush po flet? Përvojat e kujt po përjashtohen? Cilat të vërteta janë lënë qëllimisht mënjanë?

Imperativi për të nxjerrë në pah atë që lihet qëllimisht e fshehur qëndron në zemër të debatit të vazhdueshëm mbi rolin e artit: a është arti thjesht një mjet për shprehje estetike, apo edhe një mënyrë për të konfrontuar realitetet shoqërore dhe për të mundësuar mobilizimin e masave? Ky debat përkon ngushtë me tensionin e kahershëm ndërmjet personales dhe politikes. Përvojat dhe realitetet e kategorive të tëra shoqërore, të formësuara nga diskriminimi dhe përjashtimi sistematik e historik, shpesh reduktohen në raste individuale dhe shpërfillen si fatkeqësi private.

Pikërisht në këto raste, arti nuk duhet të shihet thjesht si interpretues i realitetit, por edhe si një medium me fuqinë për ta transformuar atë, ose të paktën për të nxitur atë lloj

reflektimi shoqëror që hap rrugën drejt ndryshimit. Arti, i kuptuar si katalizator i ndryshimit shoqëror, ka për detyrë të zbulojë natyrën politike të "fatkeqësive" që interpretohen gabimisht si personale, duke shpalosur funksionin e tyre në ruajtjen e status quo-së, dhe t'i vendosë këto të vërteta të errësuara në qendër të debatit kolektiv shoqëror.

Rëndësia e këtyre akteve ridefinuese u bë veçanërisht e dukshme gjatë valës së dytë të feminizmit në vitet '60, kur shprehja tashmë ikonike 'personalja është politike' mori jehonë të gjerë. Në atë kohë, problematikat e grave, që deri atëherë ishin të kufizuara brenda sferës private, u ridefinuan si shqetësime publike dhe politike. Diskriminimi dhe padrejtësia me bazë gjinore duhej të nxirreshin nga muret e shtëpisë dhe të trajtoheshin si probleme sistematike që kërkonin vëmendje politike, në mënyrë që grave t'u mundësohej ushtrimi i plotë i të drejtave të tyre.

Ngjashëm, kur flasim për artin si mjet për ndryshim social, ne pozicionohemi prapa këtij ridefinim feminist të personales dhe politikes. Ne e kuptojmë se gjithçka që ndodh rreth nesh është politike – jo në kuptimin e ngushtë, partiak, por në kuptimin më të gjerë të kolektives, shoqërores, polis-it. Brenda kësaj kornize, roli i artit është të hulumtojë, të sfidojë dhe të angazhohet me botën përreth. Për artistët, asnjë fat nuk është thjesht personal, por gjithmonë njëkohësisht edhe fat shoqëror, i cili kërkon të vërehet, të diskutohet dhe të transformohet përmes shprehjes krijuese.

Arti duhet, dhe shpeshherë mbështetet, në përvojat e jetuara. Por, siç na kujton Nikki Giovanni, në thelb ai buron nga empatia. "Shkrimtarët nuk shkruajnë nga përvoja, megjithëse shumë ngurrojnë ta pranojnë këtë... Nëse do ta bënin, do të kishim ndoshta një libër, tre poezi. Shkrimtarët shkruajnë nga empatia" (Giovanni, 1983). Ky parim vlen për artistët në përgjithësi: për të krijuar në mënyrë të kuptimtë, ata duhet të kultivojnë dhe përsosin aftësinë e vëzhgimit social.

Ndryshe nga vëzhgimi i zakonshëm, vëzhgimi social është një mjet kërkimor: është i qëllimshëm, kërkon prani aktive dhe dekonstruksion intelektual. Udhëhiqet nga një mision dhe agjendë e qartë: të shqyrtojë marrëdhëniet dhe dinamikat e përditshme njerëzore. Ky proces nënkupton zhveshjen e këtyre dinamikave nga fasada e tyre "personale" dhe vendosjen e tyre në sferën politike, duke i hapur ndaj shqyrtimit publik dhe problematizimit shoqëror.

Kemi ngritur këtë argument në raport me debatin mbi artin si angazhim estetik apo si mjet për të artikuluar çështje sociale, sepse, siç u theksua më parë, kjo dikotomi shpesh shtrihet prapa mënyrës se si qeveritë dhe institucionet formësojnë qasjen e tyre ndaj artit dhe përcaktojnë marrëdhënien e tyre me institucionet artistike. Pozicionimi ndaj kësaj dikotomie ndikon drejtpërdrejt jo vetëm në mënyrën se si trajtohen artistët, por mbi të gjitha edhe në mënyrën se si arti integrohet në arsim, si financohet dhe si perceptohet nga shoqëria në tërësi.

Në Kosovë, megjithatë, nuk mund të flasim për një pozicionim parimor në raport me këtë debat, as brenda vetë skenës kulturore, e as në qeveri apo akademi. Do të ishte e

pasaktë të pretendohej se ndonjë institucion apo menaxher kulturor mban një qëndrim të qartë, të mbështetur në një sistem të përcaktuar e të justifikuar bindjesh, lidhur me rolin e artit. Në radhë të parë, formimi i një qëndrimi të tillë kërkon një nivel të caktuar pjekurie institucionale, etike, intelektuale dhe estetike, i cili ende mungon në skenën kulturore të Kosovës.

Sigurisht, mënyra se si shoqëria e kupton artin në Kosovë është tepër komplekse për t'u shpjeguar plotësisht përmes një ndarjeje binare. Megjithatë, pavarësisht gjithë këtij kompleksiteti, si diskursi publik rreth artit dhe kulturës, ashtu edhe vetë praktika kulturore, mbeten ende në një fazë të hershme të pjekurisë. Reagimet e fragmentuara institucionale ndaj nevojave të institucioneve kulturore, së bashku me historinë politike dhe institucionale të Kosovës, e kanë lënë kulturën në periferi të vëmendjes publike. Ky margjinalizim ka krijuar një sektor kulturor në krizë identiteti, ku mungon qartësia mbi vlerat, misionin dhe rolin e tij në strukturën më të gjerë shoqërore.

Kjo krizë ka ndikuar edhe në mënyrën se si arti trajtohet në akademi, ku ende mbizotëron një fokus i ngushtë tek forma dhe estetika, ndërkohë që mungon një qasje ndërdisiplinore që do t'i inkurajonte studentët të angazhoheshin me çështjet artistike në mënyrë më holistike dhe kritike. Për më tepër, kjo qasje dështon të nxisë studentët të krijojnë një lidhje domethënëse me komunitetet që përfaqësojnë. Si rezultat, ata mbeten të privuar nga zhvillimi i aftësive për ta përdorur artin si mjet reflektimi, komunikimi dhe reagimi ndaj përvojave dhe nevojave të atyre komuniteteve.

Me fjalë të tjera, megjithëse të pozicionuara në skaje të kundërta të spektrit kulturor, si akademia ashtu edhe institucionet publike kulturore kanë ngritur barriera jo vetëm ndaj vetë substancës së artit, por edhe ndaj komuniteteve të cilave duhet t'u japin zë dhe me të cilat duhet të angazhohen përmes shprehjes artistike. Këto institucione përfaqësojnë shtyllat themelore të një ekosistemi kulturor funksional, megjithatë u mungojnë mekanizmat për komunikim dhe bashkëpunim sistematik. Si pasojë, studentët e arteve shpesh diplomojnë pa e kuptuar realisht se si funksionojnë institucionet kulturore, të cilat në parim janë të menduara të jenë nikoqire të veprimtarisë së tyre.

Institucionet arsimore kanë luajtur një rol të rëndësishëm në këtë stagnim. Universitetet zakonisht i trajnojnë artistët brenda kornizave të ngushta dhe tradicionale disiplinore, duke ofruar pak hapësirë për eksplorim ndërdisiplinor ose për praktikë të angazhuar shoqërisht. Si rezultat, breza të tërë artistësh diplomojnë ose të papërgatitur, ose të pamotivuar për t'u angazhuar në mënyrë artistike me realitetet komplekse që i rrethojnë.

Edhe më shqetësues është hendeku mes institucioneve publike kulturore dhe skenës së pavarur në Kosovë. Kjo ndarje përforcohet nga një qëndrim shpërfillës ndaj artit të angazhuar politikisht, i cili shpesh etiketohet si "art i OJQ-ve" — një term nënçmues që sugjeron mungesë vlere estetike apo legjitimiteti artistik. Duke u vetëpozicionuar si kujdestarë të artit "të pastër", institucionet publike kulturore kanë krijuar një klimë në të cilën arti i angazhuar politikisht reduktohet në diçka që i përket vetëm skenës së pavarur, duke e shtyrë si atë ashtu edhe krijuesit e tij në margjina.

Por, pavarësisht këtij margjinalizimi, shumë artistë të pavarur, kolektive joformale dhe institucione alternative në Kosovë kanë arritur të zhvillojnë kornizat e tyre estetike, etike dhe politike. Megjithatë, ata mbeten të izoluar si nga institucionet kulturore shtetërore, ashtu edhe nga qendrat akademike.

Kjo ndarje binare duhet të shpërbëhet. Ideja se arti i angazhuar shoqërisht dhe arti i sofistikuar estetikisht përjashtojnë njëri-tjetrin është e tejkaluar. Arti që trajton çështje sociale nuk është pa përmbajtje estetike dhe as nuk i shpërfill konvencionet artistike. Përkundrazi, artistët e angazhuar shoqërisht, në Kosovë dhe më gjerë, artikulojnë realitetet më kritike të shoqërisë pikërisht përmes përsosmërisë artistike dhe estetike. Në këtë mënyrë, ata u flasin audiencave që kërkojnë përvojë estetike, ndërkohë që njëkohësisht e sfidojnë shoqërinë të përballet me të vërtetat e saj.

Është inkurajuese të shihet se institucionet publike në Kosovë kanë filluar ta përqafojnë këtë koncepcion. Ministria e Kulturës, Rinisë dhe Sportit ka rritur mbështetjen për artistët dhe kolektivat e pavarur, duke shënuar një hap të rëndësishëm përpara. Po ashtu, institucionet publike kulturore po diversifikojnë programet e tyre, duke hapur gjithnjë e më shumë hapësira për vepra që trajtojnë çështje të ndjeshme sociale. Për shembull, Galeria Kombëtare e Kosovës ka ekspozuar së fundmi vepra që adresojnë të drejtat e komunitetit LGBTIQ+ dhe betejat e punëtorëve, duke sinjalizuar një lëvizje drejt gjithëpërfshirjes dhe përgjegjësisë institucionale.

Mbështetja e veprave të tilla nga institucionet publike kulturore nuk është vetëm çështje e zbatimit të mandateve institucionale; ajo mbart edhe një peshë të fuqishme simbolike. Një mbështetje e tillë sinjalizon solidaritet me të margjinalizuarit, të diskriminuarit dhe të përjashtuarit. Në një shoqëri si e jona, ku këto grupe janë të shumta, ndikimi i programeve të tilla nuk është vetëm domethënës — ai është thellësisht transformues.

Një shembull të qartë të kësaj force transformuese na ofron pjesëmarrja e Kosovës në Bienalen e Artit në Venedik 2024, ku vepra e Doruntina Kastratit "The Echoing Silences of Metal and Skin" ("Heshtja kumbuese e metalit dhe lëkurës"), e kuruar nga Erëmirë Krasniqi, përfaqësoi vendin në skenën ndërkombëtare. Projekti ofroi një eksplorim prekës dhe politik të punës së feminizuar në Kosovë, duke u mbështetur në rrëfimet e dymbëdhjetë punëtoreve të një fabrikë të llokumit në Prizren. Ishte një moment historik: një rrëfim politik i treguar përmes përsosmërisë estetike, në një nga hapësirat më prestigjioze të botës së artit (Krasniqi, 2024).

Rrethanat historike dhe politike që kanë formësuar dhe vazhdojnë të formësojnë zhvillimin e Kosovës kanë ndikuar thellësisht në mënyrën se si praktikohet arti dhe kultura në vend. Këto kushte krijojnë një bazë të fuqishme për artin e angazhuar shoqërisht, duke e bërë atë jo vetëm relevant, por edhe thelbësor. Arti që i shërben një qëllimi shoqëror nuk është më pak "i pastër"; përkundrazi, ai është i rrënjosur thellësisht në realitetet e jetuara të komuniteteve nga të cilat lind. Ai ekspozon padrejtësitë sistematike, angazhohet me traumën kolektive dhe krijon hapësira për shërim, reflektim dhe rezistencë. Në të gjitha

format e tij, arti funksionon si një urë ndërmjet përvojës personale dhe diskursit publik, duke i transformuar realitetet private në vetëdije kolektive.

Para se të kalojmë tek modelet konkrete të artit si formë rezistence dhe ndërhyrjeje sociale, duhet t'i hedhim një vështrim më të afërt peizazhit kulturor të Kosovës, institucionet e së cilës, në parim, kanë mandat për të mbështetur shprehjet e tilla artistike. Nga se përkufizohet skena kulturore e Kosovës? Cilat janë institucionet e saj? Kush e formëson jetën kulturore në vend?

Ekosistemi kulturor i Kosovës aktualisht përbëhet nga disa akterë kryesorë:

- **Qeverisja qendrore:** Ministria e Kulturës, Rinisë dhe Sportit e Republikës së Kosovës (MKRS), e cila është përgjegjëse për politikën kulturore në vend dhe financimin e institucioneve publike qendrore.
- **Qeverisja lokale:** Drejtoritë komunale për kulturë, të cilat mbështesin institucionet publike lokale të kulturës.
- **Institucionet publike qendrore:** Si Teatri Kombëtar, Galeria Kombëtare dhe Filharmonia, të cilat funksionojnë nën MKRS-në.
- **Institucionet publike lokale:** Si shtëpitë e kulturës, bibliotekat dhe teatrot e qyteteve.
- **Organizatat e pavarura kulturore:** OJQ-të dhe akterët e shoqërisë civile që ofrojnë programe artistike dhe kulturore, shpesh të financuara nga donatorët ndërkombëtarë.
- **Artistët e pavarur dhe kolektivat joformale:** Nisma të vetëorganizuara që kanë fituar rëndësi në prodhimin e veprave bashkëkohore, eksperimentale dhe të ndjeshme sociale.
- **Akterët privatë:** Galeritë, agjencitë kreative dhe kompanitë e produksionit që kontribuojnë në jetën kulturore, shpesh duke ndërthurur praktika komerciale me ato kritike.

Përderisa secili nga këta akterë kontribuon në prodhimin kulturor, bashkëpunimi ndërsektorial mbetet i kufizuar. Inercia institucionale, proceset burokratike të financimit dhe mungesa e mbështetjes së strukturuar për mobilitetin dhe dialogun artistik shpesh rezultojnë në fragmentim — duke izoluar veçanërisht artistët dhe kolektivat e pavarura, sidomos ata që veprojnë jashtë kryeqytetit.

Jeta reale: Përdorimi i artit dhe kulturës për adresimin e çështjeve sociale

Pavarësisht asaj që u tha më sipër, përdorimi i artit për t'u përballur me sfidat sociale dhe për të krijuar hapësira për reflektim e dialog është i rrënjosur thellësisht në peizazhin kulturor të Kosovës. Brenda industrive kreative dhe sektorit më të gjerë kulturor — përfshirë pritjet dhe shijet estetike e publikut — arti i angazhuar shoqërisht gëzon vlerësim të lartë, duke tërhequr audienca të gjera dhe duke nxitur përfshirje domethënëse të komunitetit. Në praktikë, artistët dhe kolektivat artistikë në Kosovë e kanë dëshmuar tashmë potencialin transformues shoqëror të artit, qoftë duke problematizuar artistikisht çështjet që lidhen me barazinë gjinore, të drejtat e komunitetit LGBTIQ+, kujtesën e luftës, degradimin klimatik e mjedisor, si dhe korrupsionin e pabarazitë strukturore. Shoqëria kosovare, dhe artistët kosovarë në veçanti, karakterizohen nga një frymë e fuqishme rezistence, duke treguar në vazhdimësi përmes veprave të tyre se arti mund të jetë njëkohësisht ekspresiv dhe intervencionist, estetikisht i pasur dhe politikisht i angazhuar.

Modele të organizatave, kolektivave joformale dhe artistëve individualë në Kosovë

Në këtë pjesë do të prezantojmë modele konkrete dhe funksionale të organizatave të shoqërisë civile, kolektivave joformale, artistëve individualë dhe iniciativave hibride që përdorin shprehjen artistike për të adresuar çështje sociale dhe për të mobilizuar komunitetet. Këta shembuj janë përfshirë për të mbështetur ata që synojnë të themelojnë organizata apo kolektive kulturore me mision të angazhuar social, apo të krijojnë intervenime artistike të orientuara drejt ndikimit në komunitet. Për shkak të kufizimeve hapësinore, për secilën kategori është dhënë nga një shembull reprezentativ, duke ofruar qasje të ndryshme për integrimin e artit me ndryshimin social.

I. Fondacioni 17

I themeluar si përgjigje ndaj apatisë së përhapur sociale, Fondacioni 17 u shfaq me një vizion afatgjatë: të krijojë një hapësirë të dedikuar për transformimin e qëndrueshëm të komunitetit (Kërqeli, 2025). Puna e kësaj organizate është e strukturuar rreth tri shtyllave thelbësore programore: Arti dhe Edukimi, Aktivizmi Kulturor dhe Hapësira. Është e rëndësishme të theksohet se "hapësira" këtu konceptohet jo vetëm si një vendndodhje fizike, por edhe si një platformë për imagjinatën kolektive.

Fillimisht e formuar si një duo artistësh dhe aktivistësh, Fondacioni 17 gradualisht u zhvillua në një organizatë me bazë në komunitet. Përmes ndërhyrjeve të ndryshme

artistike, kjo organizatë synon të sfidojë dhe riimagjinojë marrëdhënien e ndërlikuar të Kosovës me hapësirën publike - një marrëdhënie që, sipas Kërqelit, është bërë problematike për shkak të kontekstit të ngarkuar historik dhe politik të vendit.

Që nga fillimi, Fondacioni 17 i ka dhënë përparësi një modeli operativ të bazuar në program, përkundrejt atij të bazuar në projekt. Kjo zgjedhje është veçanërisht sfiduese në sektorin kulturor të Kosovës, i cili mbetet financiarisht i paqëndrueshëm. Donatorët ndërkombëtarë, që janë financuesit kryesorë të artit, priren të favorizojnë mbështetjen afatshkurtër të bazuar në projekte, në vend të mbështetjes strukturore apo institucionale.

Megjithatë, për një organizatë që ka për mision ta përdorë artin si mjet për ndryshim shoqëror, një model i bazuar në program ofron përparësi të dallueshme: ai i jep kohë organizatës të përcaktojë mjetet artistike në të cilat specializohet, të reagojë në mënyrë domethënëse ndaj çështjeve urgjente sociale dhe të kultivojë angazhim të mirëfilltë me komunitete të caktuara. Kjo qasje mundëson intervenime më të ngadalta, por më të qëndrueshme dhe me ndikim më të thellë.

Me fjalë të tjera, edhe pse sigurimi i granteve të vogla për projekte të caktuara është shpesh më i lehtë, kjo qasje mbetet në fund të fundit e paqëndrueshme. Ajo nuk garanton vazhdimësinë e organizatës përtej kohëzgjatjes së një projekti dhe kufizon potencialin për angazhim afatgjatë me komunitetet pas përfundimit të ndërhyrjes artistike. Për dallim nga kjo, një model i bazuar në program, edhe pse më kërkues sa i përket grumbullimit të fondeve dhe planifikimit tematik afatgjatë, nxit marrëdhënie më të thella dhe afatgjata me komunitetet dhe partnerët. Ky model mundëson shpalosjen graduale dhe më kuptimplotë të punës, duke çuar drejt rezultateve me ndikim më të madh dhe më të qëndrueshëm shoqëror.

Një nga praktikat më të rëndësishme të prezantuara nga Fondacioni 17 është modeli i bazuar në rrjet për komunikimin me partnerë. Përtej bashkëpunimeve me artistë dhe komunitete, Fondacioni 17 gjithashtu angazhon institucionet si partnerë aktivë në avancimin e misionit të saj. Përmes avokimit të vazhdueshëm, shpesh të referuar si aktivizëm kulturor, punon me institucionet publike dhe lokale për të adresuar çështje kyçe, si përmirësimi i kushteve të punës, formësimi i politikave kulturore dhe forcimi i mbështetjes për skenën e pavarur, artistët individualë dhe sektorin më të gjerë kulturor.

Kjo qasje i mundëson organizatës të ruajë një perspektivë kritike ndaj mangësive institucionale, duke mbetur njëkohësisht e angazhuar në dialog konstruktiv për avancimin e çështjeve të rëndësishme për komunitetin. Një shembull i fuqishëm i këtij ekuilibri është bashkëpunimi i udhëhequr nga Fondacioni 17, në partneritet me organizata të tjera të pavarura kulturore si Dokufest, Anibar, 7Arte, Teatri ODA, Qendra Multimedia dhe Lumbardhi, për adresimin e çështjes së hapësirave publike të dedikuara për përdorim kulturor.

Disa nga programet më të shquara të Fondacionit 17 përfshijnë:

Rezidenca 17 - është një program rezidencial ndërdisiplinor që zhvillohet gjatë gjithë vitit dhe fton artistë, teoricienë, shkrimtarë, shkencëtarë dhe studiues të bashkangjiten përmes thirrjeve të hapura. Programi ofron rezidenca tematike lokale, mundësi për shkëmbime ndërkombëtare dhe qasje në studio tërësisht të pajisura për krijimtari. Qëllimi i tij është të nxisë bashkëpunimin, të stimulojë hulumtimin dhe të mbështesë zhvillimin e projekteve të reja artistike e intelektuale.

Me tri studio të dedikuara, të përshtatura për nevoja të ndryshme krijuese, Rezidenca 17 mbështet në mënyrë aktive punën eksperimentale dhe hulumtuese. Programi ofron hapësira për prodhim artistik, biseda publike, prezantime në studio të hapura, punëtori, performanca dhe aktivitete të tjera të orientuara kah komuniteti. Aplikimet për përdorimin e studiove janë të hapura gjatë gjithë vitit, duke mundësuar qasje dhe angazhim të vazhdueshëm.

Në fund të vitit 2021, Fondacioni 17 nënshkroi një Memorandum Mirëkuptimi me Komunën e Prishtinës, duke siguruar një mandat pesëvjeçar për menaxhimin e shtëpisë së Hivzi Sulejmanit në Taslixhe. Që atëherë, ky objekt historik është transformuar në një qendër për programin e rezidencës — një hapësirë frymëzuese për kërkim artistik, shkencor dhe kritik. Duke u mbështetur në partneritetet ekzistuese dhe duke ndërtuar të reja, Rezidenca 17 po konsolidohet gjithnjë e më shumë si platformë për shkëmbim, reflektim dhe eksperimentim.

Galeria 17 - u themelua si përgjigje ndaj nevojës për gjithëpërfshirje, qëndrueshmëri dhe eksperimentim në skenën e artit në Kosovë, ku hapësirat fleksibile dhe progresive po marrin gjithnjë e më shumë rëndësi. E konceptuar si më shumë sesa një hapësirë tradicionale ekspozuese, Galeria 17 është menduar si një strukturë adaptive: ashtu si guaska që zgjerohet bashkë me moluskun, ajo ndryshon dhe transformohet në përputhje me nevojat e artistëve, kuratorëve dhe komuniteteve që u shërben. Në këtë mënyrë, ajo pasqyron funksionin e hapësirës publike, e cila riformësohet vazhdimisht nga dinamika e jetës urbane dhe transformimi shoqëror.

Galeria i kushton rëndësi të madhe temave shoqërore, duke ftuar artistët dhe kuratorët të eksperimentojnë lirisht me ide, formate dhe mundësi hapësinore. Ekspozitat inkurajohen të jenë të guximshme dhe provokuese, të nxisin dialog, debat publik dhe angazhim kritik. Përveç funksionit ekspozues, Galeria 17 luan edhe një rol arkivor të rëndësishëm, duke kontribuar në krijimin dhe ruajtjen e referencave kulturore, si dhe duke mbështetur praktikat artistike që njëkohësisht dokumentojnë dhe edukojnë.

Përtej punës së saj kuratoriale, Galeria 17 synon të ndikojë në mënyrë aktive në formësimin e politikave kulturore pjesëmarrëse dhe etike, duke nxitur përfaqësim dhe gjithëpërfshirje brenda sektorit më të gjerë ndërkombëtar të kulturës. Duke

identifikuar dhe mbështetur zëra të guximshëm e kritikë, ajo nxit reflektimin dhe hap rrugë për transformim kulturor e shoqëror.

Programi Metamorfoza – synon ta bëjë artin dhe kulturën pjesë të dialogut mbi rëndësinë e shfrytëzimit të hapësirës publike. Përmes riaktivizimit dhe riimagjinimit të ndërtesave të braktisura ose të lëna pas dore, qoftë edhe përkohësisht, hedh dritë mbi kujtimet kolektive që shpesh mbeten të pathëna, duke avokuar për përdorimin e hapësirës publike në shërbim të së mirës së përbashkët.

Duke u përqendruar te ndërtesa, monumente dhe hapësira publike të formësuara nga forcat dinamike shoqërore, Metamorfoza shkon përtej dokumentimit të thjeshtë të materialeve apo dizajnit arkitektonik. Ajo shqyrton funksionet dhe kuptimet e ndryshueshme të këtyre hapësirave – mënyrën se si ato pasqyrojnë, informojnë dhe formësohen nga transformimet shoqërore. Në këtë mënyrë, programi vë në pah se si dija publike ndërtohet dhe ristrukturohet brenda vetë hapësirave që e bartin atë.

Në thelb, Metamorfoza eksploron marrëdhënien midis arkitekturës, kujtesës publike dhe vetëdijes shoqërore. Ajo nuk pyet vetëm se si dija trupëzohet në hapësirë, por edhe se si këto struktura marrin pjesë aktive në jetën publike. Përmes angazhimit artistik me historitë hapësinore dhe simbolet e kujtesës, programi thekson fuqinë e kujtesës kolektive për të formësuar mjedise urbane më të drejta, gjithëpërfshirëse dhe reflektuese, duke e rikthyer të drejtën mbi qytetin si një përgjegjësi qytetare të përbashkët.

Rezidencë Artistike — INFRARED - i kushtohet eksplorimit të çështjeve mjedisore përmes kërkimit artistik, eksperimentimit dhe angazhimit publik. E frymëzuar nga natyra e dritës infra të kuqe, një force të padukshme e të perceptueshme vetëm përmes nxehtësisë ose pajisjeve të specializuara, kjo rezidencë synon të zbulojë shqetësimet e anashkaluara apo fshehura ekologjike, duke i bërë ato të dukshme përmes praktikës krijuese.

Në vend se të kufizohet në prodhimin artistik konvencional, INFRARED mirëpret qasje ndërdisiplinore dhe hulumtuese që lidhen ngushtë me fokusin e saj mjedisor. Pjesëmarrësit inkurajohen të angazhohen në mënyrë kritike dhe imagjinative me temat ekologjike, duke e përdorur rezidencën si platformë për të zhvilluar, sfiduar dhe komunikuar ide të reja.

Programi mbështet të gjithë ciklin e zhvillimit të një projekti kërkimor ose eksperimental, i cili kulmon me një ligjëratë ose prezantim publik. Formati i tij si studio e hapur krijon mundësi për dialog të vazhdueshëm me komunitetin, duke nxitur transparencën, ndarjen e proceseve dhe rritjen e vetëdijes publike mbi sfidat ekologjike. Përmes këtij modeli, INFRARED jo vetëm që promovon ndërgjegjësimin mjedisor, por gjithashtu e pozicionon artin si një forcë thelbësore në ndërtimin e një të ardhmeje më të qëndrueshme.

II. Kolektivi HAVEIT

I përbërë nga Alketa Sylaj, Arbërore Sylaj, Hana Qena dhe Vesa Qena, HAVEIT është shndërruar në një nga kolektivët joformalë më me ndikim në ekosistemin kulturor të Kosovës gjatë dekadës së fundit. I krijuar në vitin 2011, pa strukturë formale dhe pa mbështetje institucionale, kolektivi ka për mision përdorimin e artit dhe performancës për të konfrontuar tabutë shoqërore, veçanërisht ato që lidhen me gjininë dhe të drejtat e njeriut.

Veprimtaria e HAVEIT përfshin performanca protestuese dhe ndërhyrje të drejtpërdrejta në hapësirat publike, ku çdo element – tema, mediumi, vendndodhja – zgjidhet me kujdes për të përçuar një mesazh të fuqishëm politik. Edhe pse praktika e tyre fokusohet kryesisht në çështje gjinore si femicidi, homofobia, neglizhenca sistematike ndaj grave dhe mundësitë e pabarabarta për vajzat, ndërhyrjet e tyre adresojnë edhe forma më të gjera të padrejtësisë dhe margjinalizimit.

Ndryshe nga organizatat që funksionojnë sipas modeleve të bazuara në programe, si Fondacioni 17, praktika e HAVEIT është e menjëhershme, reaktive dhe e rrënjosur në urgjencën e momentit. Ndërhyrjet e tyre e pushtojnë hapësirën publike si fizikisht, ashtu edhe në mënyrë diskursive, shpesh duke krijuar parehati dhe duke hapur biseda që shoqëria ka tendencë t'i shmangë. Edhe pse të përkohshme, këto efekte tronditëse kanë fuqinë të nxisin reflektim të thellë dhe dialog shoqëror.

Performanca e tyre e parë, "Kurorëzimi", u realizua në vitin 2011 si reagim ndaj femicidit të Diana Kastratit. Duke qëndruar në heshtje me vello nusërie, kolektivi protestoi kundër dhunës shoqërore dhe institucionale me të cilën përballen gratë. Në "Puthja" (2014), dy anëtare të kolektivit u puthën publikisht si akt solidariteti me komunitetin LGBTIQ+, duke pranuar mbi 100 kërcënime me vdekje si reagim. Në "Ekzaminimi" (2013), ato shtypën molla si metaforë për mitin e virgjërisë, në protestë kundër thirrjeve për "kontrollim mjekësor" të të mbijetuarave të dhunës seksuale gjatë luftës.

HAVEIT dëshmon se kolektivët joformalë mund të krijojnë hapësira për shprehje artistike dhe rezistencë politike jashtë kornizave institucionale. Puna e tyre sfidon drejtpërdrejt normat patriarkale dhe e vë në pah dhunën, diskriminimin dhe neglizhencën sistemike. Ndryshe nga arti konvencional, i kufizuar në galeri, performancat e tyre synojnë të shqetësojnë, të provokojnë dhe të zgjojnë vetëdijen publike.

Megjithatë, edhe pse ndërhyrjet e tyre janë të domosdoshme, ato zhvillohen në kushte të pasigurta. Modeli i tyre nxjerr në pah nevojën urgjente për mbështetje institucionale, jo për ta formalizuar praktikën e tyre, por për të garantuar qëndrueshmërinë, sigurinë dhe vlerën e saj publike. Në këtë udhëzues, kolektivi HAVEIT shërben si shembull për të reflektuar mbi nevojat strukturore të aktorëve artistikë joformalë.

Tri fusha kryesore kërkojnë vëmendje të menjëhershme institucionale: së pari, njohja formale e statusit të artistit të pavarur nga shteti, e shoqëruar me dispozita për të ardhura minimale, sigurim shëndetësor dhe tatim të drejtë; së dyti, krijimi i një fondi publik të dedikuar për kulturën e pavarur, që u mundëson kolektivëve joformalë dhe artistëve individualë qasje të drejtpërdrejtë pa qenë të detyruar të shndërrohen në shoqata apo fondacione, duke ruajtur kështu autenticitetin dhe autonominë e tyre; dhe së treti, angazhimi i institucioneve publike në arkivimin sistematik të ndërhyrjeve artistike, për të siguruar jo vetëm dokumentimin e tyre, por edhe integrimin në diskursin arsimor dhe kulturor.

Praktika e HAVEIT tregon se arti mund të jetë njëkohësisht radikalisht shprehës dhe një formë e fuqishme e rezistencës shoqërore. Veprat e tyre theksojnë se mbështetja strukturore për artistët e pavarur nuk është luks, por domosdoshmëri për një kulturë që synon të përballet me veten në mënyrë të ndershme dhe të zhvillohet më tutje.

III. Saranda Sadikaj

Saranda Sadikaj, e njohur me emrin artistik si Ms. Indefinite, është artiste e pavarur, puna e së cilës ndërthur fuqishëm shprehjen artistike me avokimin social, veçanërisht për statusin dhe të drejtat e grave në Kosovë. Duke filluar me poezi, ajo shpejt e zgjeroi praktikën në mediume të ndryshme për të trajtuar çështje sociale urgjente, duke e përdorur artin si mjet për të përkthyer politikat, hulumtimet dhe aktivizmin në vepra që angazhojnë dhe prekin emocionalisht publikun.

Veprimtaria e Sadikaj ilustron se si avokimi mund të rikonceptohet përmes formës artistike për të arritur audienca më të gjera dhe më të larmishme. Performancat e saj, si "Gjaku ynë, Taksa juaj", që kritikon tatimin mbi produktet higjienike, dhe "Labirinti i barazisë", që trajton qasjen e grave në pronë, sjellin në qendër tema si dhuna me bazë gjinore, drejtësia riprodhuese dhe pabarazia ligjore. Këto vepra janë shembuj të qartë të mënyrës se si arti i angazhuar shoqërisht mund t'i shndërrojë të dhënat dhe politikat në përvoja të ndjeshme dhe të përjetuara.

Duke vepruar si artiste e pavarur, Sadikaj ka ndërtuar marrëdhënie të forta me organizata të shoqërisë civile, marrëdhënie që i mundësojnë ta mbështesë punën e saj në të dhëna reale dhe të rrisë ndikimin e saj shoqëror. Kjo qasje, më shumë sesa të tregojë se si Sadikaj arrin të zhvillojë vepra relevante dhe të mirëinformuara, thekson përgjegjësinë sociale që artisti bart në diskursin publik.

Praktika e saj dëshmon se artistët mund të veprojnë si intelektualë publikë, duke i përkthyer statistikat abstrakte në rrëfime që humanizojnë dhe mobilizojnë. Në të njëjtën kohë, pasqyron realitetin se artistët e pavarur shpesh duhet të krijojnë vetë ekosisteme mbështetëse në mungesë të përkrahjes institucionale. Rrjetëzimi strategjik i Sadikaj ka mbajtur gjallë shtrirjen dhe ndikimin e punës së saj me kalimin e kohës.

Është e rëndësishme të theksohet se bashkëpunimet e saj kanë ndikuar edhe tek organizatat partnere. Duke integruar shprehjen artistike në punën avokuese, ajo ka sfiduar metodat tradicionale të angazhimit dhe ka zgjeruar kapacitetin e tyre komunikues. Në këtë mënyrë, Sadikaj jo vetëm që sjell mjete artistike në sferën e aktivizmit, por edhe riformulon vetë mënyrën se si mund të konceptohet avokimi, duke e pozicionuar artin e angazhuar shoqërisht si një medium thelbësor për të arritur audienca dhe komunitete që shpesh mbeten jashtë avokimit institucional.

IV. Modeli hibrid i artit të integruar për të adresuar çështjet sociale

Fuqia e artit për të adresuar çështjet shoqërore dhe për të krijuar lidhje më të thella me komunitetet po pranohet gjithnjë e më shumë në Kosovë. Shumë organizata të shoqërisë civile, të cilat kanë për mision kryesor avokimin, kanë filluar të integrojnë praktikat artistike për të zgjeruar qasjen e tyre dhe për të forcuar ndikimin. Këto praktika përfaqësojnë atë që mund ta quajmë **model hibrid**, ku arti bëhet pjesë e strategjive më të gjera për ndryshim shoqëror.

Një shembull i spikatur është organizata Integra, e cila fokusohet në të drejtat e njeriut, të drejtat e komuniteteve jo shumicë, drejtësinë tranzicionale dhe ballafaqimin me të kaluarën. Edhe pse avokimi i politikave është fusha e saj kryesore, Integra ka përqafuar shprehjen artistike si mjet për të arritur audienca të reja dhe për ta avancuar misionin e saj.

Festivali "Mirëdita, Dobar dan" ilustron fuqishëm këtë qasje, duke nxitur dialogun për ballafaqimin me të kaluarën përmes një programi intensiv shkëmbimi artistik e diskursiv mes artistëve dhe intelektualëve nga Kosova dhe Serbia. Një tjetër shembull është shfaqja "Unë jam vetë grua", e prodhuar nga Integra, e cila për herë të parë në një skenë teatrale në Kosovë trajtoi të drejtat e komunitetit LGBTIQ+, duke u dhënë atyre një vizibilitet të pashembullt deri në atë kohë. Po ashtu, "Babai dhe Babai" trajton çështje të drejtësisë tranzicionale, ndërsa "Stiffler" eksploron realitetet dhe shtypjen e shumëfishtë me të cilat përballen punëtoret e seksit në një shoqëri thellësisht patriarkale si ajo e Kosovës.

Përtej integrimit të artit në programet e saj, praktika e Integrës paraqet një **model bashkëpunimi ndërmjet sektorit të pavarur dhe atij publik**, i cili reflektohet në të gjitha këto shembuj. Duke prezantuar performanca në institucione publike si Teatri Kombëtar i Kosovës, teatrot e qyteteve dhe Muzeu Etnologjik, Integra ka ndihmuar që këto institucione, tradicionalisht të rezervuara ndaj temave të ndjeshme, të hapen ndaj diskurseve të reja dhe të arrijnë audienca që përndryshe do të mbeteshin të paekspozuara ndaj këtyre çështjeve. Ky bashkëpunim ka inkurajuar gjithashtu institucionet kulturore publike që të adoptojnë programe më gjithëpërfshirëse dhe të përqafojnë një spektër më të gjerë zërash artistikë.

Praktika të ngjashme po shfaqen gjithandej në Kosovë. Organizatat që tradicionalisht nuk kanë përdorur artin si pjesë të punës së tyre, po e adoptojnë atë gjithnjë e më shumë si mjet të fuqishëm për angazhim publik. Ekspozita "Na ishte një herë që kurrë mos qoftë", ndër të tjera, e ka zgjeruar ndikimin e dokumentimit të krimeve të luftës përtej Qendrës për të Drejtën Humanitare Kosovë. Po kështu, Nisma e të Rinjve për të Drejtat e Njeriut ka filluar të përdorë formate artistike për të adresuar çështje të drejtësisë tranzicionale dhe ballafaqimit me të kaluarën.

Këto janë vetëm disa nga dhjetëra, madje qindra raste brenda shoqërisë dinamike civile të Kosovës ku shprehja artistike po inkorporohet në avokim, edhe pse kjo nuk është pjesë e drejtpërdrejtë e misionit të tyre fillestar.

I veçojmë këto shembuj për të frymëzuar kureshtjen dhe për të zgjeruar qasjen e artistëve ndaj mundësive të tyre, duke i inkurajuar që në mënyrë proaktive të kërkojnë bashkëpunim me organizata dhe institucione që merren me avokim. Arti i angazhuar shoqërisht nuk ka gjithmonë nevojë për hapësirat tradicionale si galeritë apo teatrot; ai duhet të jetë këmbëngulës, adaptues dhe i përgjegjshëm ndaj nevojave të komunitetit, duke u shprehur përmes vizionit krijues të vetë artistit.

Krijimi i sinergjive për të arritur audienca më të gjera: Modelet e bashkëpunimit ndërmjet akterëve artistikë dhe kulturorë

Edhe pse nuk inkurajohen në mënyrë aktive nga politikat kulturore nacionale, modelet e bashkëpunimit ndërmjet sektorëve të ndryshëm të skenës kulturore në Kosovë kanë ekzistuar dhe vazhdojnë të ekzistojnë. Më lartë kemi paraqitur shembuj të bashkëpunimeve të mundshme që jo vetëm përputhen në vlera dhe vizion, por edhe lejojnë bashkimin e burimeve të ndryshme, përfshirë ato financiare, intelektuale, krijuese, logjistike dhe njerëzore. Këta shembuj ia vlen të rishikohen në një format më të strukturuar, pasi që mund të shërbejnë si pikë reference për praktika të ardhshme:

- **Bashkëpunimet mes organizatave të shoqërisë civile** që posedojnë burime komplementare
- **Bashkëpunimet mes artistëve individualë dhe organizatave**
- **Bashkëpunimet mes organizatave dhe institucioneve publike**
- **Bashkëpunimet mes organizatave dhe akademisë**
- **Bashkëpunimet mes akademisë dhe institucioneve publike**

Në fund të fundit, nuk ekziston një formulë e vetme apo një model universal që garanton suksesin e një vepre arti, një përpjekjeje bashkëpunuese apo një strategjie financimi, veçanërisht brenda një skene kulturore aq të paorganizuar sa ajo e Kosovës. Kur i referohemi shembujve të suksesshëm, është thelbësore të pranojmë se, përtej elementeve të dukshme si strategjitë, rrjetet dhe angazhimi publik, shpesh fshihen sfida emocionale, ndërpersonale dhe

strukturore të anashkaluara, të cilat formësojnë në mënyrë të thellë këtë sektor. Këto sfida janë veçanërisht të shprehura në kontekste si ai kosovar, ku mbështetja institucionale është e kufizuar dhe pasioni artistik shpeshherë keqpërdoret. Shpesh pritet që artistët të punojnë në kushte të pasigurta, me pothuajse asnjë mbështetje nga infrastruktura publike.

Edhe pse pasioni mbetet një forcë shtytëse vitale prapa prodhimit kulturor, ai nuk mund të zëvendësojë strukturën. Avancimi i projekteve artistike që adresojnë çështje shoqërore kërkon më shumë se përkushtim personal – ai kërkon ndryshim sistemik. Në fund, qëndrueshmëria, e jo pasioni, është baza e vetme solide për një ekosistem kulturor të fortë dhe jetëgjatë.

Modelet e financimit në dispozicion në Kosovë

Arti dhe kultura njihen gjerësisht si shtylla të kohezionit shoqëror, por zhvillimi i tyre varet në masë të madhe nga financimi institucional i qëndrueshëm, diçka që ende mungon në Kosovë. Peizazhi i financimit në vend është i formësuar nga kufizimee e vazhdueshme ekonomike dhe pasiguria politike që e ka karakterizuar periudhën e pas luftës. Pavarësisht këtyre kushteve, artistët kosovarë vazhdojnë të demonstrojnë kreativitet të jashtëzakonshëm. Megjithatë, qëndrueshmëria afatgjate e punës së tyre mbetet e cënuar nga mungesa e qasjes në financa, rrjete profesionale dhe platforma publike. Këto sfida janë zbutur pjesërisht me arritjen e fundit të Kosovës për udhëtim pa viza brenda zonës së Shengenit në BE, megjithatë ende mbesin të mëdha për shkak të izolimit të vazhdueshëm ndërkombëtar dhe kufizimeve strukturore.

Në vitet e fundit janë bërë përparime modeste përmes avokimit të artistëve dhe akterëve të shoqërisë civile, të cilët kanë rritur vëmendjen institucionale ndaj sektorit kulturor. Statusi i Kosovës pas konfliktit tërhoqi interes të konsiderueshëm të donatorëve, por kjo varësi nga donatorët, herë pas here, i ka lejuar institucionet publike të heqin dorë nga përgjegjësia për zhvillimin kulturor dhe hartimin e politikave.

Si rezultat, praktikuesit e kulturës në Kosovë vazhdojnë të përballen me pengesa të mëdha në sigurimin e fondeve dhe ruajtjen e funksionimit afatgjatë. Edhe pse shumë nga këto pengesa strukturore janë adresuar në pjesë të tjera të këtij udhëzuesi, ia vlen të përsëritet: edhe përballë mbështetjes minimale nga shteti, varësisë nga grantet afatshkurtra dhe një kornize ligjore e burokratike të fragmentuar, shumë artistë dhe organizata vazhdojnë të mbijetojnë falë zgjuarsisë, përshtatshmërisë dhe reziliencës së tyre.

Deri më sot, organi kryesor publik i financimit të kulturës në Kosovë është Ministria e Kulturës, Rinisë dhe Sportit (MKRS), e cila mbikëqyr institucionet qendrore kulturore si Galeria Kombëtare, Muzeu Kombëtar, Teatri Kombëtar dhe Filharmonia e Kosovës. Përmes skemës së subvencioneve, MKRS ofron mbështetje financiare edhe për organizatat e pavarura dhe artistët individualë. Së fundmi, Ministria ka prezantuar një

mekanizëm të ri financimi strukturor, që ofron mbështetje programore trevjeçare për disa organizata kulturore, një hap përpara drejt qëndrueshmërisë afatgjate.

Në nivel komunal, drejtoritë lokale të kulturës gjithashtu ndajnë fonde përmes thirrjeve të hapura periodike dhe mbështesin institucionet lokale si shtëpitë e kulturës, bibliotekat dhe teatrot e qytetit.

Donatorët ndërkombëtarë mbeten kontribuues kyç. Bashkimi Evropian (përmes IPA-s, Creative Europe dhe mekanizmave të tjerë) vazhdon të jetë një financues i rëndësishëm kulturor ndërsa mbështetje të vazhdueshme ofrojnë edhe Agjencia Zvicerane për Zhvillim dhe Bashkëpunim, ambasadat (veçanërisht ajo e Holandës) dhe fondacione si European Endowment for Democracy, Fondacioni Allianz dhe Instituti Goethe. Megjithatë, përveç MKRS-së, komunave dhe një numri të kufizuar grantesh të dedikuara për kulturën, artistët dhe organizatat kosovare shpesh duhet të konkurrojnë për fonde me entitete që ndjekin misione krejt të tjera, gjë që e bën konkurrencën shumë të ashpër.

Ligji i ri për Artin dhe Kulturën në Kosovë sjell ndryshime të rëndësishme , duke përfshirë krijimin e Fondit të Pavarur për Kulturën dhe reformimin e mekanizmave ekzistues të financimit e të qeverisjes së institucioneve publike kulturore. Ky fond synon të ofrojë mbështetje të qëndrueshme për organizatat kulturore të pavarura, artistët individualë dhe akademinë, pa i vënë ata në konkurrencë të drejtpërdrejtë me njëri-tjetrin. Një tjetër hap është Ligji për Sponsorizime në Kulturë, Rini dhe Sport, i cili u mundëson bizneseve të alokojnë një pjesë të tatimeve për projekte kulturore dhe artistike – një mekanizëm ende pak i shfrytëzuar.

Megjithë këto përparime, skemat e financimit rrallë i japin prioritet artit eksperimental, ndërdisiplinor apo kritikës politike, veçanërisht atij lloji të artit të angazhuar shoqërisht që është në fokus të këtij udhëzuesi. Si pasojë, shumë artistë ende mbështeten në vetëfinancim ose grante të paqëndrueshme afatshkurtra.

Në këtë kontekst, është thelbësore që iniciativat me bazë në komunitet dhe praktikat e tyre artistike të vazhdojnë të dokumentojnë dhe komunikojnë vlerën shoqërore të punës së tyre. Vetëm përmes dukshmërisë së vazhdueshme dhe presionit të qëndrueshëm mund të ushtrohet ndikim mbi institucionet, në mënyrë që ato ta njohin, mbështesin dhe integrojnë këtë punë në mënyrë më kuptimplotë brenda ekosistemit kulturor të Kosovës.

QASJET GJINORE DHE KULTURORE NDAJ NDRYSHIMIT SOCIAL

Leonida Molliqaj

Arti si mjet për avancimin e barazisë gjinore në Kosovë

Barazia gjinore në Kosovë mbetet një sfidë e thellë strukturore dhe shoqërore, e formësuar nga normat e rrënjosura patriarkale, tradita konservatore dhe mungesa e zbatimit efektiv të ligjeve dhe politikave ekzistuese. Me vetëm rreth 17 për qind të grave të punësuara zyrtarisht – një nga nivelet më të ulëta të pjesëmarrjes së grave në fuqinë punëtore në Evropë – gratë në Kosovë vazhdojnë të përballen me disavantazhe sistematike në punësim, pronësi pasurie, qasje në kredi dhe përfaqësim në vendimmarrjen politike e institucionale.

Dhuna me bazë gjinore, përfshirë dhunën seksuale, dhunën në familje dhe femicidin, mbetet një dukuri e përhapur dhe shqetësuese. Sipas të dhënave të Ministrisë së Drejtësisë për vitin 2024, janë raportuar 2.959 raste të dhunës në familje – një rritje prej 321 rastesh krahasuar me vitin 2023. Nga kryesit, 2.667 ishin burra; ndërsa nga viktimat, 2.385 ishin gra. Megjithatë, shifrat zyrtare nuk pasqyrojnë përmasat e plota të problemit, pasi shumë incidente mbeten të paraportuara për shkak të frikës, turpit dhe mungesës së besimit tek institucionet shtetërore. Nga ana tjetër, rastet e femicidit të profilit të lartë kanë tronditur opinionin publik, duke shkaktuar zemërim dhe protesta masive. Këto ngjarje kanë nxitur një reflektim të thellë shoqëror mbi përgjegjësinë dhe dështimin e institucioneve shtetërore për të garantuar mbrojtjen dhe sigurinë e grave.

Edhe pse Kosova ka miratuar legjislacion progresiv për barazi gjinore, normat dhe rolet tradicionale gjinore vazhdojnë të dominojnë kulturën shoqërore, duke i kufizuar gratë kryesisht në sferën e punëve shtëpiake dhe të përkujdesjes , si dhe duke e penguar zhvillimin e potencialit të tyre civil, ekonomik dhe krijues.

Në këtë kontekst, arti dhe kultura mund të luajnë një rol të pazëvendësueshëm. Ndryshimi i vërtetë nuk kërkon vetëm reforma ligjore e politike, por edhe një transformim kulturor, i cili mund të arrihet përmes rikonceptimit të vlerave kolektive, sfidimit të stereotipeve dhe ndërtimit të narrativeve të reja të rrënjosura në parimin e barazisë. Arti ka fuqinë unike për të nxjerrë në pah atë që shpesh mbetet e pathënë, për të nxitur empati dhe për të frymëzuar veprim kolektiv. Në kontekstin e pas konfliktit në Kosovë, arti po shfaqet gjithnjë e më shumë si një mjet transformues që sfidon status quo-në dhe kontribuon në shembjen e barrierave gjinore të rrënjosura thellë në mentalitetin shoqëror.

Ky seksion synon të eksplorojë këtë funksion të artit, duke ofruar një kornizë teorike dhe praktike për të kuptuar ndërthurjen ndërmjet artit, kulturës dhe dimensioneve gjinore. Përmes shembujve konkretë nga Kosova dhe nga shoqëri të tjera me sfida të ngjashme, ai analizon qasjet dhe metodat artistike që nxisin transformim shoqëror me fokus gjinor. Njëkohësisht, vë në pah praktikat gjithëpërfshirëse që me ndjeshmëri kulturore adresojnë përjashtimin e grupeve gjinore të margjinalizuara, si dhe ofron udhëzime praktike për hartimin, zbatimin dhe vlerësimin e iniciativave artistike të orientuara drejt barazisë gjinore.

Qasja e përshkruar këtu bazohet në bindjen se transformimi i qëndrueshëm gjinor nuk mund të arrihet pa një ndryshim rrënjësor të normave kulturore, dhe se arti ka fuqinë unike për të nxitur dhe mbajtur gjallë një ndryshim të tillë.

Arti, kultura dhe barazia gjinore

Arritja e barazisë gjinore kërkon më shumë se mbrojtje ligjore dhe masa ekonomike; kërkon një transformim të thellë të normave dhe narrativave kulturore. Pabarazia gjinore shpesh mbështetet nga mite, stereotipe dhe vlera tradicionale të rrënjosura thellë në vetëdijen kolektive, të cilat përcaktojnë se çfarë "duhet" të jenë ose të bëjnë gratë dhe burrat. Arti ofron një hapësirë të veçantë ku këto narrative mund të rishikohen, të rivlerësohen, të vihen në pikëpyetje dhe, në fund, të zëvendësohen me vizione më gjithëpërfshirëse.

Përmes rrëfimit, imazhit dhe performancës, bëhet e mundur ekspozimi i padrejtësive dhe projektimi i vizioneve alternative të roleve gjinore. Arti luan një rol të rëndësishëm në shoqëri si mjet shprehjeje, kreativiteti dhe ndryshimi shoqëror. Ai promovon unitet, forcon lidhjen me kulturën dhe komunitetet tona, dhe ka fuqinë të frymëzojë, veçanërisht të rinjtë e të rejat, që të mendojnë ndryshe, të sfidojnë paragjykimet, të vënë në dyshim normat e trashëguara dhe të imagjinojnë mundësi të reja. Në këtë mënyrë, arti bëhet katalizator i dekonstruimit të normave patriarkale dhe i kultivimit të vlerave të reja, të bazuara në barazi dhe drejtësi.

Që nga lëvizjet e hershme feministe, artistet dhe aktivistet kanë përdorur shprehjen artistike për të denoncuar shtypjen me bazë gjinore dhe për të avokuar për drejtësi. Kjo ndërthyerje e artit dhe aktivizmit , që njihet gjerësisht si artivizëm feminist, bashkon kreativitetin me rezistencën. Ndryshe nga format konvencionale të avokimit, arti ju flet shqisave, ngjall emocione dhe nxit imagjinatën. Ai kërkon si reflektim personal ashtu edhe veprim kolektiv, duke krijuar hapësirë për të vënë në dyshim atë që është normalizuar dhe për të riformuar normat e dëmshme shoqërore. Përmes artit, përvojat personale dhe kolektive të diskriminimit, dhunës apo pabarazisë mund të shprehen me thellësi emocionale dhe urgjencë politike, duke hapur rrugë të reja drejt empatisë dhe ndërgjegjësimit shoqëror.

Për më tepër, arti u mundëson teorive feministe dhe kritikave ndaj patriarkatit të bëhen më të qasshme për publikun e gjerë. Duke përkthyer idetë abstrakte apo akademike në forma vizuale, rrëfimore dhe performuese, artistët i nxjerrin këto koncepte përtej kufijve të hapësirave aktiviste ose akademike dhe i sjellin në sferën publike, duke i bërë të kuptueshme e të arritshme për audienca që përndryshe do të mbeteshin të përjashtuara nga këto diskutime.

Megjithatë, është e rëndësishme të pranohet se jo i gjithë arti feminist përqafohet njësoj, veçanërisht kur ky art konfronton të vërtetat e pakëndshme. Përderisa shumë institucione dhe mekanizma financimi promovojnë barazinë gjinore në parim, mbështetja e tyre shpesh kufizohet në projekte që qëndrojnë brenda kornizave të sigurta dhe tradicionalisht të pranueshme. Arti që sfidon hapur normat mbizotëruese, vë në pikëpyetje strukturat e rrënjosura të pushtetit ose perceptohet si provokues apo "fyes" ndaj vlerave kulturore, shpesh margjinalizohet ose i mohohet financimi. Ky selektivitet institucional

nënkupton se artistët që kundërshtojnë më së shumi status quo-në, shpesh përjashtohen nga mundësitë, burimet dhe vleresimi, jo për shkak të cilësisë së veprës së tyre, por për shkak të natyrës politike të saj.

Ky paradoks nxjerr në pah një të vërtetë të rëndësishme: marrëdhënia ndërmjet artit dhe barazisë gjinore është thellësisht reciproke. Nga njëra anë, arti ndikon në mënyrën se si rolet gjinore imagjinohen dhe përfaqësohen në shoqëri; nga ana tjetër, vetë sektori kulturor pasqyron paternet e përhapura të përjashtimit dhe pabarazisë. Gratë, veçanërisht ato nga komunitetet e margjinalizuara, kanë qenë historikisht të nënpërfaqësuara si krijuese, udhëheqëse dhe subjekte të artit. Ato akoma shpesh përjashtohen jo vetëm nga rolet vendimmarrëse brenda institucioneve kulturore, por edhe nga mekanizmat e financimit që mbështesin punën krijuese. Pa përfshirjen dhe mbështetjen e plotë të të gjithë zërave të ndryshëm, narrativi kulturor mbetet i cunguar – dhe po kështu edhe vizioni ynë kolektiv për barazi. Prandaj, fuqizimi i grave në art është i pandashëm nga përdorimi i artit për fuqizimin e grave në shoqëri: njëri nuk mund të arrihet pa tjetrin.

Në Kosovë, ku trashëgimitë e konfliktit, fragmentimi etnik dhe normat patriarkale vazhdojnë të formësojnë jetën shoqërore, roli i artit merr një urgjencë të veçantë. Këtu, arti nuk ofron vetëm një mjet shprehjeje, por edhe një rrugë imagjinative dhe kulturalisht të ndjeshme për t'u përballur me padrejtësitë dhe për të avokuar për barazi gjinore. Kur janë të rrënjosura në realitetin lokal dhe të shtyra nga angazhimi me komunitetin, qoftë përmes muraleve, teatrit pjesëmarrës, festivaleve gjithëpërfshirëse apo tregimeve digjitale, projektet artistike mund të komunikojnë mesazhe të ndërlikuara shoqërore në mënyra që janë të ndjeshme, të qasshme dhe transformuese.

Duke hapur hapësirë për reflektim dhe shprehje kreative, arti u mundëson komuniteteve të përballen me paragjykimet gjinore jo në mënyrë të drejtpërdrejtë, por përmes angazhimit emocional dhe përvojës së përbashkët. Në këtë mënyrë arti nxit mirëkuptim, kultivon empati dhe hap rrugë të reja drejt një shoqërie më të drejtë dhe të barabartë.

Shembuj të ndërhyrjeve artistike feministe në Kosovë

Në Kosovë, artistët, aktivistët dhe kolektivat feministe po i drejtohen gjithnjë e më shumë artit si një medium i fuqishëm për kritikë shoqërore dhe angazhim politik. Puna e tyre sfidon strukturat patriarkale, i bën të dukshme përvojat e të qenit grua dhe përforcon thirrjet për drejtësi gjinore e emancipim. Për këta praktikues, arti nuk është vetëm një formë shprehjeje personale, por një përgjigje strategjike dhe shpesh urgjente ndaj pabarazisë sistemike. Ai krijon hapësirë për të sfiduar normat shoqërore, për të provokuar dialog publik dhe për të nxjerrë në pah përvoja historikisht të anashkaluara.

Qoftë përmes performancave në rrugë, muraleve në hapësira publike apo instalimeve të bazuara në të dhëna, këto ndërhyrje zbulojnë potencialin transformues të artit për të

dekonstruar dinamikat e rrënjosura të pushtetit, për të provokuar parehati dhe për të nxitur reflektim kritik. Shpesh, ato realizohen pavarësisht rrezikut të pasojave negative – qofshin shoqërore, financiare apo psikologjike – duke theksuar guximin dhe përkushtimin e artistëve që qëndrojnë pas tyre.

Shembujt në vijim ofrojnë jo vetëm frymëzim, por edhe njohuri praktike për ata që synojnë të ndërmarrin përpjekje të ngjashme. Përmes tyre mund të kuptojmë mënyrat konkrete në të cilat arti mund të mobilizohet në kontekstin tonë dhe të angazhohet me çështje të ndjeshme e sfiduese, në funksion të promovimit të barazisë gjinore. Disa projekte dallohen për thjeshtësinë e tyre, të tjera për guximin, por të gjitha dëshmojnë fuqinë e artit për të vënë në pikëpyetje, për të rezistuar dhe për të imagjinuar të ardhme më të drejta e gjithëpërfshirëse.

I. Orange Girl

Ermira Murati, e njohur për publiku si Orange Girl, ka lënë shenjë në skenën artistike kosovare përmes grafiteve dhe muraleve të` saj që trajtojnë tema te drejtësisë, çështjeve gjinore dhe barazisë shoqërore. Që në fillimet e saj, ajo e ka parë artin si një mjet për të përcjellë mesazhe të fuqishme. Ajo mbetet një nga të paktat artiste në Kosovë që në mënyrë të vazhdueshme ka përdorur hapësirën publike për të adresuar tema të ndjeshme shoqërore.

Disa nga veprat e saj janë vandalizuar, duke vënë në pah si rezonancën e tyre sociale, ashtu edhe parehatinë që ato shkaktojnë. “Kur i pikturova dy burra me plisa tradicional shqiptar duke u puthur, e ndjeva se ishte me rëndësi që kjo temë të trajtohet në komunitetin tonë”, shpjegon ajo. "Duhet të flitet për këtë — edhe rapsodët mund të kenë qenë gej". Piktura, pjesë e projektit të saj “K is S” (“K është S”), mbetet një nga veprat e saj më të njohura dhe më kontroverse. Reagimet e ashpra që shkaktoi përfshinë edhe kërcënime serioze ndaj artistes, disa aq të rënda sa për t’u raportuar në polici. Ajo ndërmori veprime ligjore kundër të gjithë individëve të përfshirë dhe, të paktën në një nga rastet, gjykata mori vendim në favor të saj, një rezultat që flet jo vetëm për rreziqet personale me të cilat është përballur, por edhe për rezistencën e thellë patriarkale me të cilën ndeshet puna e saj vazhdimisht.

E njëjta rezistencë, ndonëse më pak e amplifikuar në publik, u reflektua edhe në reagimin ndaj një vepre tjetër të saj, “It’s just a body, guys” (“Është vetëm një trup, djema”). Murali sfidonte politikën e ekspozimit të trupit dhe parehatinë që provokon forma femërore në hapësirën publike. “Kur fillova ta vizatoja trupin dhe kur gjinjtë filluan të bëhen të dukshëm, kalimtarët filluan të fishkëllenin — më bëri të ndihem shumë në siklet”, kujton ajo. “Të nesërmen, murali ishte dëmtuar: gjinjtë ishin mbuluar me ngjyrë të zezë. Si përgjigje, shkrova fjalën “cica” mbi pjesën e zezë si një gjest simbolik. Por menjëherë pas kësaj, pjesa e sipërme e trupit u ngjyros përsëri”. Edhe pse nuk mori të njëjtin nivel vëmendjeje si "K është S", murali nxori në pah se

sa shpejt trupi i gruas bëhet i patolerueshëm në hapësirën publike – i censuruar, i fshirë dhe i disiplinuar deri në padukshmëri. Përvoja e Ermirës zbulon mekanizmat e përditshëm të parehatisë patriarkale, ato forma të imta, por të rrënjosura, të kontrollit që mbikëqyrin shprehjen publike dhe përcaktojnë se cilët trupa, dhe në çfarë kushtesh, lejohen të shihen.

Reagime të ngjashme pasuan edhe për vepra të tjera. Në një mural që paraqiste një grua duke masturbuar, ankesat publike e shtynë atë të shkruante fjalën "Censuruar" mbi pjesën e ekspozuar të trupit. "Të nesërmen, e gjeta të gjithë muralin të mbuluar me ngjyrë të zezë", thotë ajo. Një tjetër vepër, një mural me dy shqiponja duke u puthur, gjithashtu u vandalizua. "Isha 21 vjeçe kur e krijova atë", kujton ajo. "Ishte pranë kampusit të universitetit, një zonë me qarkullim të madh. Kisha shumë stres dhe ndihesha vazhdimisht e frikësuar se mund të më ndodhte diçka".

Pavarësisht këtyre sfidave, Orange Girl beson se shumë nga synimet e saj janë përmbushur. "Ka shumë mënyra për të nxitur përfshirje më të gjerë", thotë ajo. "Merreni si shembull kancerin e gjirit, që shpesh paraqitet si një çështje vetëm për gratë. Por, ne e sfiduam këtë perceptim. Përmes një videoje artistike që paraqiste burra dhe gra, ne rritëm ndërgjegjësimin se kanceri i gjirit mund të prekë të gjithë, pavarësisht gjinisë".

Ermira thekson se vlera e artit duhet të kuptohet më mirë, veçanërisht në kontekste institucionale. Ndër sfidat kryesore, sipas saj, mbetet financimi: "Shpesh, mesazhet që dua të përcjell përmes artit tim nuk përputhen me agjendat institucionale dhe kjo ndikon negativisht në mundësitë për të siguruar fonde apo grante."

Për Orange Girl, mbështetja për artistët, përtej njohjes individuale, nënkupton krijimin e një mjedisi ku kreativiteti mund të lulëzojë realisht. Ajo thekson rëndësinë e përqendrimit në tri fusha kyçe për të forcuar rolin e artit në shoqëri:

- Së pari, ajo avokon për **qasje të lirë dhe të hapur në hapësirat publike për artistët.** Në një peizazh kulturor ku OJQ-të shpesh përballen me vështirësi financiare në pagesën e qirasë, mundësia për të krijuar dhe ekspozuar veprat në hapësira të përbashkëta e të qasshme bëhet thelbësore, jo vetëm për dukshmëri, por edhe për mbijetesë.
- Së dyti, ajo thekson nevojën për **të rritur vetëdijen publike mbi fuqinë e artit për të komunikuar mesazhe me rëndësi.** Për të, arti nuk ka të bëjë thjesht me të bukurën apo teknikën; është një mjet i fuqishëm për reflektim, protestë dhe ndryshim.

- Së fundi, ajo është e përkushtuar ndaj **veprimit përmes angazhimit.** Nga lobimi dhe avokimi te seancat këshilluese dhe punëtoritë me komunitetet, Orange Girl përkrah nisma që tregojnë se si arti mund të shërbejë si gjuhë komunikimi që kapërcen ndarjet dhe nxit transformim social.

II. Festivali "FemArt"

Një nga shembujt më domethënës të angazhimit artistik feminist në Kosovë është "FemArt", një festival arti feminist që mbahet çdo vit në Prishtinë dhe organizohet nga OJQ Artpolis. Për 12 vite me radhë, "FemArt" ka ofruar një hapësirë të sigurt dhe krijuese ku eksplorohen ide të rëndësishme dhe ku shprehja artistike rreth çështjeve gjinore festohet dhe inkurajohet.

Festivali është bërë një pikë qendrore reference në kalendarin kulturor të qytetit, i njohur për performancat e guximshme, ekspozitat që nxisin mendimin kritik dhe diskutimet publike mbi tema si të drejtat e grave, dhuna në familje dhe emancipimi gjinor.

"Për mua, është si një oazë", thotë Zana Hoxha, themeluese e festivalit, duke theksuar se brenda hapësirës së festivalit pjesëmarrësit përjetojnë barazi dhe liri, edhe pse realiteti jashtë mbetet i dominuar nga pabarazia dhe sfidat shoqërore.

III. Muralet feministe në Kosovë

Muralet janë dëshmuar si një medium i fuqishëm i shprehjes artistike në kuadër të avokimit gjinor. Duke zënë hapësirën publike dhe duke i konfrontuar qytetarët me imazhe të guximshme e simbolike, ato kanë një pozitë unike për të ngritur vetëdijen, për të nxitur reflektimin dhe për të nderuar rrëfimet e grave. Në Kosovë, muralet feministe po bëhen gjithnjë e më shumë mjete si për përkujtim, ashtu edhe për aktivizëm, duke i shndërruar muret e qytetit në hapësira rezistence, kujtese dhe shprese.

Në vitin 2022, artistja Fitore Berisha Alisdottir, në bashkëpunim me Qendrën Kosovare për Studime Gjinore, krijoi një mural të titulluar "Andrrat e thyera", për të rritur ndërgjegjësimin publik dhe institucional mbi dhunën ndaj grave. Duke paraqitur një grua me sy të mbyllur dhe shprehje dhimbjeje në fytyrë, vepra simbolizonte jetët e ndërprera dhe të ardhmet e mohuara. Imazhi pati jehonë të gjerë dhe, në vitin 2025, Berisha Alisdottir e rikrijoi atë në Gjakovë, pranë brigjeve të Drinit. Versioni i dytë u shndërrua në një homazh të drejtpërdrejtë për gratë dhe vajzat e vrara nga partnerët e tyre, duke e sjellë pikëllimin e heshtur në një formë të guximshme dhe publike.

Një shembull tjetër i fuqishëm u shfaq më 21 shtator 2024, për të shënuar Ditën Ndërkombëtare të Paqes. Në murin e shkollës "Xhevdet Doda" në Prishtinë u zbulua një mural për të nderuar viktimat e femicidit në Kosovë. Në qendër qëndronte figura e një gruaje me kokën lart, që mban një buqetë me luledielle – simbol i qëndresës, shërimit dhe shpresës – e rrethuar nga këpucë të kuqe, ku secila përfaqëson një grua të vrarë nga dhuna me bazë gjinore. Artistja udhëheqëse, Argjenda Azemi nga Ferizaji, theksoi se çdo palë këpucësh mishëron një jetë të humbur dhe bart një thirrje për një të ardhme ku gratë jetojnë të lira nga frika.

Këto murale bëjnë më shumë sesa t'i shtojnë bukuri hapësirës urbane. Ato e ngrejnë publikisht zërin për çështje që shpesh mbeten të mbyllura brenda dhimbjes private, duke na ftuar si në pikëllim kolektiv, ashtu edhe në ballafaqim kolektiv. Duke vepruar kështu, ato e ripërvetësojnë sferën publike si një hapësirë, jo vetëm për shprehje artistike, por edhe për rezistencë feministe.

IV. Iniciativa të tjera lokale

Përveç shembujve të përmendur më lart, Kosova ka qenë dëshmitare e një sërë iniciativash, si në nivel komunitar, ashtu edhe më gjerë, që e përdorin fuqinë e artit për të promovuar barazinë gjinore. Në vitet e fundit, ekspozitat e fokusuara në çështje gjinore kanë fituar dukshmëri, përfshirë ekspozita fotografike që portretizojnë gratë në role jo tradicionale, si dhe instalacione artizanale që sjellin rrëfimet e grave që kanë përjetuar dhunë gjatë luftës, duke i dhënë zë një dhimbjeje që shpesh është heshtur.

Festivali Ndërkombëtar i Filmit në Prishtinë ("PriFilmFest") ka prezantuar kategori të dedikuara për kinemanë mbi të drejtat e njeriut dhe ka shfaqur filma nga regjisore që trajtojnë tema të ndërlidhura me gjininë. Ngjashëm, hapësirat kulturore dhe shoqërore si Kino ARMATA dhe Termokiss në Prishtinë kanë shërbyer si forume të rëndësishme ku të rinjtë angazhohen me çështje si ngacmimi seksual, barazia gjinore në arsim dhe përfaqësimi politik i grave, duke përdorur muzikën, poezinë dhe artin mural si mjete shprehjeje.

Iniciativa të rëndësishme janë zhvilluar edhe jashtë kryeqytetit. Në Pejë, për shembull, një ngjarje në komunitet e mbajtur në Ditën Ndërkombëtare të Grave në 2025 bashkoi një treg për biznese të udhëhequra nga gra me një ekspozitë lokale arti, duke krijuar një hapësirë që festonte fuqizimin kreativ dhe ekonomik.

Më 23 shtator 2024, MuralFest Kosova organizoi një edicion me temën "Fuqizimi i grave", duke vënë në pah rolin e tyre në artin publik dhe në shoqëri. Projekti qëllimisht përfshiu artiste nga komunitete të ndryshme, përfshirë edhe ato jo shumicë, dhe theksoi diversitetin gjinor e kulturor përmes krijimit të muraleve. Kjo

qasje gjithëpërfshirëse synonte jo vetëm të rriste dukshmërinë e grave në art, por edhe të sfidonte stereotipat gjinore dhe të mbështeste pjesëmarrjen e tyre si artiste dhe si ndërmarrëse.

Së bashku, këto iniciativa dërgojnë një mesazh të fuqishëm: gratë në Kosovë nuk janë vetëm të mbijetuara të dhunës apo subjekte pasive të politikave, por krijuese, udhëheqëse dhe kontribuuese aktive në jetën kulturore e publike të vendit.

Rekomandime për hartimin, zbatimin dhe vlerësimin e iniciativave artistike me ndjeshmëri gjinore

Pasi kemi shqyrtuar pse dhe si arti mund të veprojë si një nxitës i fuqishëm i barazisë gjinore, është koha të zhvendosim fokusin te udhëzimet praktike për ata që synojnë të zhvillojnë projekte artistike në këtë drejtim. Rekomandimet e mëposhtme mbulojnë të gjithë ciklin e projektit, nga faza e hartimit dhe zbatimit deri te monitorimi dhe vlerësimi i ndikimit. Duke ndjekur këto hapa, praktikuesit mund të sigurojnë që iniciativat e tyre të jenë jo vetëm efektive dhe të qëndrueshme, por edhe me vlerë të vërtetë për komunitetet që synojnë të angazhojnë.

Hartimi i iniciativave

1. Zhvilloni një analizë kontekstuale me ndjeshmëri gjinore

Filloni duke qartësuar çështjen specifike gjinore që synoni të adresoni dhe duke identifikuar pjesëmarrësit dhe përfituesit e synuar. Një analizë e thjeshtë gjinore mund të ndërtohet mbi këto pyetje:

- Cilat janë pabarazitë kryesore gjinore në këtë komunitet apo sektor?
- Si i përjetojnë këto pabarazi në mënyra të ndryshme gratë, burrat dhe personat jo-binarë?
- Zërat e kujt dëgjohen dhe të kujt mungojnë? Cilat zona gjeografike po përfshihen nga ndërhyrjet e tjera artistike?
    - o A përfshijnë këto përpjekje në mënyrë aktive gratë dhe individët queer në komunitetet lokale apo të margjinalizuara, apo janë të përqendruara kryesisht në hapësira qendrore ose urbane?

Nëse, për shembull, qëllimi është përdorimi i artit për të adresuar dhunën në familje në një komunë të caktuar, hulumtoni shkallën e raportimit lokal, normat kulturore dhe shërbimet mbështetëse në dispozicion. Zbuloni gjithashtu se cilat forma arti – dramë, muzikë popullore, murale etj. – gëzojnë vlerësim ose janë më

të qasshme për komunitetin. Kjo punë përgatitore do të formësojë si përzgjedhjen e mesazhit, ashtu edhe të mediumit artistik.

Është thelbësore që, kur adresoni tema sensitive si dhuna ndaj grave, të shmangni portretizimin e grave vetëm si viktima pasive ose riprodhimin e skenave grafike. Në vend të kësaj, përqendrohuni te dinjiteti, rezistenca, rezilienca dhe kritika strukturore. Qëllimi duhet të jetë ngritja e ndërgjegjësimit dhe nxitja e reflektimit pa ritraumatizuar audiencat ose përforcuar narrativa çfuqizuese.

2. Përcaktoni objektiva të qarta dhe të matshme

Edhe pse ndikimi i artit mund të duket i vështirë për t'u matur, është thelbësore të përcaktohen synime konkrete, si për procesin, ashtu edhe për rezultatet:

- **Procesi:** "Të përfshihen X gra dhe Y burra në bashkëkrijimin e një murali publik".
- **Rezultati:** "Të rritet vetëdija për Konventën e Stambollit tek 70 % e vizitorëve" ose "Të regjistrohet një ndryshim i matshëm në qëndrimet e pjesëmarrësve burra ndaj roleve tradicionale gjinore (përmes anketave para/pas aktivitetit)".

Objektivat e qartë po ashtu formësojnë mënyrën si e hartoni projektin tuaj. Për shembull, nëse qëllimi është ngritja e vetëdijes publike, një ekspozitë mobile që arrin audienca të ndryshme mund të jetë formati më efektiv. Nëse, përkundrazi, fokusi është fuqizimi i grave, një seri punëtorish të terapisë përmes artit mund të ofrojë një qasje më mbështetëse dhe me ndikim afatgjatë.

3. Përfshini palët kyçe dhe komunitetin në planifikim

Adoptoni një qasje pjesëmarrëse që nga fillimi. Formoni një grup konsultativ që bashkon hisedarët më të` rëndësishëm lokalë, si aktivistët për të drejtat e grave, përfaqësuesit komunalë (veçanërisht kur planifikohet shfrytëzimi i hapësirave publike), edukatorët (për komponentët mësimorë) dhe palë të tjera me ekspertizë `relevante.

Përdorni këtë grup për të diskutuar kolektivisht vendimet kryesore: Çfarë teme do të trajtojë projekti? Çfarë mesazhi duhet të përcjellë? Cilat formate artistike do të rezonojnë më shumë me audiencën e synuar? Njëkohësisht, identifikoni partnerët lokalë implementues, si organizatat e grave, qendrat rinore, shkollat apo kolektivat ekzistuese të artistëve, që mund të ndihmojnë në realizimin e projektit në terren.

Ndërtimi i partneriteteve të forta dhe bashkëpunuese ndihmon jo vetëm në mobilizimin e burimeve, por edhe siguron që nisma të jetë e rrënjosur në struktura dhe kontekste lokale. Veçanërisht e rëndësishme është përfshirja e artistëve që në

fazën e planifikimit, pasi ata mund të ofrojnë këndvështrime të vlefshme mbi realizueshmërinë, afatet kohore, buxhetin dhe sfidat e mundshme artistike apo logjistike.

4. Siguroni burime adekuate dhe një buxhet për implementim gjithëpërfshirës

Planifikoni paraprakisht duke parashikuar kostot kryesore të projektit, përfshirë: pagesat për artistët ose trajnerët; materialet (bojëra, materiale artizanale, instrumente muzikore ose rekuizita); logjistikën e eventeve (qiraja e hapësirës, pajisjet e zërit dhe ndriçimit); fushatat promovuese (fletëpalosje, postera, media sociale); si dhe transportin, veçanërisht kur pjesëmarrësit vijnë nga zona të ndryshme.

Mos neglizhoni elementët që sigurojnë gjithëpërfshirje, si kujdesi për fëmijët e nënave pjesëmarrëse, përkthimi në kontekste multietnike apo qasja për persona me aftësi të kufizuara. Një buxhet i përgatitur mirë dhe transparent reflekton përkushtim dhe profesionalizëm.

Nëse burimet financiare janë të kufizuara, eksploroni mundësitë për kontribute jo-monetare. Bizneset lokale, për shembull, mund të jenë të gatshme të dhurojnë materiale, të printojnë materiale promovuese apo të ofrojnë hapësira pa pagesë.

Po aq i rëndësishëm është edhe një ekip i organizuar mirë. Përfshini individë me përvojë në çështje gjinore, menaxhim projektesh dhe praktika artistike. Përcaktoni qartë rolet që në fillim, si për kontaktin me komunitetin, koordinimin logjistik, dokumentimin, për të siguruar një zbatim sa më efektiv të projektit.

5. Merrni parasysh sigurinë dhe konsideratat etike

Nëse projekti trajton çështje të ndjeshme, si dhuna me bazë gjinore, trauma nga lufta apo rrëfime personale, është thelbësore të parashikohen si rreziqet emocionale, ashtu edhe ato sociale. Për shembull, në rastet kur gratë ftohen të ndajnë historitë e tyre personale përmes një performance teatrale apo një vepre publike artistike, sigurohuni të ofroni sisteme adekuate mbështetjeje, si praninë e një psikologu ose punëtori social gjatë dhe pas aktivitetit.

Po aq e rëndësishme është privatësia dhe pëlqimi i informuar. Gjithmonë siguroni leje të qartë para fotografimit apo filmimit të pjesëmarrësve, veçanërisht kur bëhet fjalë për të mitur, dhe komunikoni qartë se si do të përdoren këto materialet — qoftë për dokumentim, avokim apo shpërndarje publike.

Respektimi i kufijve të pjesëmarrësve dhe ruajtja e dinjitetit të tyre është esencial për ndërtimin e besimit dhe krijimin e një ambienti të sigurt e gjithëpërfshirës.

Implementimi

1. Krijoni një mjedis të sigurt dhe të besueshëm

Atmosfera që ndërtohet që nga takimi i parë ose nga provat do të formësojë gjithë projektin. Sigurohuni që të gjithë pjesëmarrësit, veçanërisht ata nga grupet e margjinalizuara, të ndihen të mirëpritur, të respektuar dhe të sigurt. Vendosni rregulla të qarta që në fillim, si: **konfidencialiteti** (ajo që ndahet në grup mbetet në grup), **mosgjykimi** (pa tallje, turpërim apo stereotipe), dhe **pjesëmarrje të barabartë** (duke shmangur dominimin e disa zërave).

Nxitni dëgjimin me empati dhe krijoni një hapësirë fizikisht të rehatshme. Për shembull, nëse punoni me gra nga zona rurale që nuk mund të lënë fëmijët, sigurohuni që hapësira të jetë miqësore për fëmijët, duke ofruar lodra, libra për ngjyrosje ose kujdes në vend.

Në kontekste multietnike, ofroni shërbime përkthimi ose materiale dygjuhësore (p.sh. në gjuhë shqipe/serbe/rome), për të nxitur përfshirje dhe respekt të ndërsjellë.

2. Balanconi udhëzimin profesional me lirinë krijuese

Përfshini ekspertët e duhur për të udhëhequr procesin artistik – si një regjisor teatri nga komuniteti, një muralist apo një kurator festivali – por sigurohuni që pjesëmarrësit të mbeten bashkëkrijues aktivë, jo vetëm ndjekës pasivë.

Ofroni mbështetje teknike aty ku nevojitet (p.sh. si të përdorin ngjyrën me sprej, si ta projektojnë zërin), dhe më pas tërhiquni për t'u lënë hapësirë ideve të tyre. Pjesëmarrësit joprofesionistë shpesh sjellin perspektiva origjinale dhe të fuqishme. Për shembull, vajzat e reja mund të krijojnë vargje poetike në grupe të vogla, të cilat më pas mund të transformohen në një këngë kolektive.

Kini parasysh: procesi është po aq i rëndësishëm sa edhe produkti përfundimtar. Kontaktoni Jini fleksibël dhe të gatshëm të përshtateni. Në një rast, kur pjesëmarrësit humbën interes gjatë diskutimeve teorike mbi gjininë, ekspertët kaluan në aktivitete teatrale me role, duke lejuar që konceptet të shpaloseshin përmes praktikës dhe jo përmes ligjëratave. Adaptime të tilla duhet të jenë gjithmonë pjesë e planifikimit.

3. Dokumentoni procesin dhe përdorni komunikim kreativ

Dokumentimi i punës suaj shërben për dy qëllime thelbësore: vlerësim të brendshëm dhe avokim të jashtëm. Caktoni dikë që të bëjë fotografi, video, të mbledhë citate nga pjesëmarrësit dhe të regjistrojë reflektime gjatë gjithë procesit.

Ndani projektin me publikun përmes mediave lokale ose platformave online, veçanërisht nëse përfshin një ngjarje publike. Përgatitni një komunikatë të shkurtër për shtyp ose një seri postimesh në rrjetet sociale që e shpjegojnë qartë qëllimin dhe ndikimin e projektit.

Mbajeni komunikimin vizual dhe rrëfimor: publikoni pamje nga prapaskenat, intervista me pjesëmarrësit ose reflektime të shkurtra që ilustrojnë domethënien që ka përvoja për ata të përfshirë.

4. Siguroni përfshirje të barabartë gjatë zbatimit

Jini të vëmendshëm ndaj dinamikës së grupit gjatë fazës së zbatimit. Nëse burrat fillojnë të dominojnë diskutimet apo të marrin rolet udhëheqëse në mënyrë joproporcionale, ndërhyni me respekt: ndryshoni radhën e të folurit, caktoni gra për të udhëhequr detyrat në grupe të vogla dhe siguroni pjesëmarrje të balancuar.

Kushtoni vëmendje edhe pjesëmarrësve nga komuniteti LGBTIQ+, pakicat etnike apo grupe të tjera në rrezik margjinalizimi. Kjo kërkon lehtësim aktiv dhe përkushtim të qëllimshëm për gjithëpërfshirje.

Mbi të gjitha, projekti duhet të mishërojë vlerat e barazisë gjinore që synon të promovojë – jo vetëm në mesazh, por edhe në praktikë.

5. Planifikoni për qëndrueshmëri dhe vazhdimësi

Gjatë gjithë projektit, identifikoni mundësitë për të ruajtur momentumin dhe për të siguruar ndikim afatgjatë. Për shembull, nëse një grup të rinjsh krijon një trupë teatrore gjatë iniciativës, eksploroni nëse ata dëshirojnë të vazhdojnë si klub komunitar. Nëse po, mbështetini në gjetjen e një hapësire – si një dhomë në bibliotekë publike ose në një qendër rinore – ku mund të mblidhen dhe të punojnë.

Nëse realizoni një mural, mendoni ta përsëritni projektin në lagje të tjera ose të përfshini artistë të rinj për të zgjeruar ndikimin. Kur është e mundur, punoni për të institucionalizuar përpjekjet e suksesshme; p.sh., propozoni që një festival apo performancë e mirëpritur të shndërrohet në ngjarje vjetore komunale.

Filloni të planifikoni për qëndrueshmëri që në fazat e hershme. Ftoni donatorë të mundshëm, partnerë dhe hisedarë lokalë të marrin pjesë në aktivitetet e projektit, pasi përjetimi i drejtpërdrejtë i ndikimit shpesh është më bindës se çdo raport i shkruar. Në të njëjtën kohë, investoni në kapacitetet lokale: trajnoni të rinjtë dhe pjesëtarët e komunitetit për të udhëhequr iniciativat e ardhshme, duke siguruar që njohuritë dhe lidershipi të mbeten brenda komunitetit.

Monitorimi, vlerësimi dhe të nxënit

Mblidhni të dhëna kualitative dhe kuantitative gjatë gjithë projektit për të vlerësuar ndikimin dhe për të mbështetur aplikimet për avokim apo financim në të ardhmen.

Përdorni metoda të thjeshta dhe të qasshme, si:

- Shënimi i numrit të pjesëmarrësve, i ndarë sipas gjinisë, moshës dhe prejardhjes.
- Mbledhja e komenteve përmes diskutimeve të hapura, shënimeve anonime në letra ngjitëse ose pyetësorëve të shkurtër.
- Dokumentimi i momenteve kyçe, rezultateve dhe rrëfimeve të ndryshimit.

Këto mjete jo vetëm që ndihmojnë në matjen e efektivitetit, por gjithashtu e bëjnë iniciativën tuaj më të dukshme, më të besueshme dhe më të ripërsëritshme në afatgjatë.

QASJET KULTURORE NDAJ NDRYSHIMIT SOCIAL ME FOKUS NË KOMUNITETET JO SHUMICË

Stefan Kalaba

Përfshirja e komuniteteve jo shumicë – konteksti i përgjithshëm

Kosova është një shoqëri shumetnike ku komunitete të ndryshme, përfshirë shqiptarët, serbët, romët, ashkalinjtë, egjiptianët, boshnjakët, turqit, goranët dhe të tjerë, bashkëjetojnë dhe ndërveprojnë brenda një konteksti kompleks dhe shpeshherë të brishtë shoqëror. Pavarësisht këtij mozaiku të pasur identitetesh, dinamikat e brendshme etnike në Kosovë vazhdojnë të formësohen nga tensionet historike, ndarjet shoqërore, konfliktet e pazgjidhura dhe fragmentimi kulturor.

Edhe pse korniza ligjore e Kosovës është dukshëm përparimtare, duke garantuar të drejtat e komuniteteve jo shumicë, në disa raste madje duke i tejkaluar standardet ndërkombëtare, këto garanci ligjore shpesh mbesin vetëm aspirative. Dobësia institucionale, në veçanti mungesa e vullnetit politik të qëndrueshëm dhe zbatimi joefikas në nivel lokal, e pengojnë realizimin e plotë të këtyre të drejtave. Mosbesimi i vazhdueshëm ndëretnik dhe ndarja strukturore e kufizojnë më tej përfshirjen praktike të komuniteteve jo shumicë në jetën politike, shoqërore dhe kulturore.

Si pasojë, struktura institucionale e paraparë për të mbrojtur dhe promovuar përfshirjen mbetet e paplotë dhe e pazhvilluar. Parimet ligjore, ndonëse ekzistojnë në letër, nuk janë përkthyer në gjithëpërfshirje sistematike dhe të qëndrueshme në praktikë. Këto sfida janë të dukshme edhe në nivel komuniteti, ku përpjekjet për përfshirje sociale shpesh përballen me vështirësi për të fituar momentum dhe për të sjellë ndikim të qëndrueshëm. Përpjekjet për të integruar zërat e komuniteteve jo shumicë në proceset më të gjëra civile shpesh përplasen me përçarjet e thella politike dhe paragjykimet sociale, duke e lënë integrimin e mirëfilltë jashtë mundësive aktuale.

Përpjekjet e organizatave të shoqërisë civile dhe partnerëve ndërkombëtarë për të zvogëluar pabarazitë shoqërore kanë vazhduar për dekada. Këta akterë në mënyrë të palodhshme punojnë për të promovuar barazinë, zhvilluar politika të gjithëpërfshirjes dhe ndërtuar besim ndërmjet komuniteteve. Pavarësisht kësaj pune, në komunitete vazhdojnë të ekzistojnë përçarje të thella, duke treguar se strategjitë ekzistuese kanë dështuar në adresimin e barrierave themelore strukturore dhe kulturore. Ajo që i duhet Kosovës tani është një qasje e re: mekanizma nga poshtë-lart, të udhëhequra nga komunitetet, që fuqizojnë grupet e margjinalizuara të udhëheqin vetë proceset e përfshirjes së tyre.

Inovacioni në këtë kontekst nënkupton më shumë se mjete të reja apo politika nga lart-poshtë; ai përfshin krijimin e modeleve pjesëmarrëse, të udhëhequra nga komunitetet, të cilat i japin përparësi perspektivave të grupeve të margjinalizuara në çdo fazë të vendimmarrjes. Një nga këto qasje është përdorimi i artit dhe kulturës si katalizatorë për përfshirje sociale.

Globalisht, shprehja kreative prej kohësh luan një rol në ndërtimin e lidhjeve mes komuniteteve të ndara. Megjithatë, në Kosovë ky potencial mbetet kryesisht i pashfrytëzuar, i kufizuar nga barrierat gjuhësore, identitetet kulturore të kontestuara dhe mungesa e

programeve sistematike. Udhëzuesi për promovimin e përdorimit të artit dhe kulturës në iniciativa lokale është zhvilluar për të ndihmuar në adresimin e këtij boshllëku. Ai ofron udhëzime të strukturuara për planifikimin, zbatimin dhe vlerësimin e iniciativave të bazuara në art, duke parashikuar sfidat në çdo fazë të procesit.

Qëllimi i tij është të mbështesë praktikuesit, akterët e shoqërisë civile, organizatorët e komunitetit dhe artistët e angazhuar shoqërisht në përdorimin e artit dhe kulturës si mjete efektive për të promovuar ndryshimin social dhe ndërtuar komunitete më gjithëpërfshirëse dhe më kohezive.

Rëndësia e udhëzuesit për programim me gjithëpërfshirje etnike

Ky udhëzues synon të sjellë energji të re në marrëdhëniet ndëretnike duke ofruar metoda të strukturuara dhe të ndjeshme ndaj kontekstit kulturor të Kosovës për dizajnimin dhe zbatimin e aktiviteteve gjithëpërfshirëse artistike dhe kulturore. Duke u mbështetur në praktikat më të mira të programimit kulturor me përfshirje etnike dhe të përshtatura me kontekstin e post-konfliktit në Kosovë , ai paraqet korniza teorike dhe shembuj praktikë.

Një tipar kyç i udhëzuesit është përfshirja e studimeve të rasteve në Kosovë, që u mundësojnë praktikuesve të ardhshëm të mësojnë nga modelet ekzistuese, të vlerësojnë rreziqet potenciale dhe të përshtatin praktikat e dëshmuara në kontekstin e tyre. Pasi të integrohet në aktivitetet programore, udhëzuesi shndërrohet në një burim të vlefshëm për organizatat e shoqërisë civile, kolektivat artistikë dhe praktikuesit individualë, veçanërisht ata që veprojnë në komunitete jo shumicë apo të përziera, duke i aftësuar ata të dizajnojnë, menaxhojnë dhe vlerësojnë më efektivisht iniciativat kulturore gjithëpërfshirëse.

Është e rëndësishme të theksohet se strategjitë gjithëpërfshirëse të përshkruara në këtë udhëzues nuk kufizohen vetëm në përkatësinë etnike. Ato shtrihen në një spektër më të gjerë të grupeve të margjinalizuara, përfshirë gratë, të rinjtë, personat me aftësi të kufizuara, individët LGBTIQ+ dhe të tjerë. Kjo zbatueshmëri ndërsektoriale e pozicionon udhëzuesin si një burim thelbësor për promovimin e kohezionit më të gjerë social, diçka që i nevojitet urgjentisht Kosovës. Duke promovuar vizibilitetin, bashkëpunimin dhe barazinë përtej ndarjeve shoqërore, ky udhëzues ofron një rrugë drejt transformimit të sektorit të fragmentuar social në një ekosistem civil më të qëndrueshëm, gjithëpërfshirës dhe me ndikim.

Praktikat kulturore si baza për angazhim qytetar të komuniteteve jo shumicë

Grupet e margjinalizuara në Kosovë, veçanërisht komunitetet etnike jo shumicë, prej kohësh janë mbështetur në trashëgiminë e tyre kulturore dhe shprehjen artistike për të ruajtur identitetin kolektiv dhe për të përballuar sfidat shoqërore e politike. Format tradicionale dhe bashkëkohore të muzikës, vallëzimit, artit pamor dhe narrativeve të shkruara shërbejnë jo vetëm si forma krijuese shprehjeje, por edhe si mekanizma për forcimin e solidaritetit të komunitetit dhe identitetit etnik. Përmes praktikave kulturore, ekspozitave dhe formateve të rrëfimit, pjesëtarët e komuniteteve jo shumicë kanë krijuar "hapësira të sigurta" joformale, ku ndërtojnë lidhje të ndërsjella mbështetëse që i ndihmojnë të përballojnë presionet e jashtme, të shndërrojnë shprehjen personale në veprim kolektiv dhe të rezistojnë ndaj margjinalizimit.

Përtej përforcimit të kohezionit të brendshëm, arti dhe kultura shërbejnë edhe si gjuhë universale që kapërcejnë kufijtë etnikë. Ngjarjet e përbashkëta kulturore, si ekspozitat bashkëpunuese apo punëtoritë muzikore ndëretnike, lehtësojnë dialogun ndërmjet komuniteteve, nxisin ndërveprimin dhe mundësojnë shkëmbimin e përvojave dhe aspiratave. Ky universalitet i shprehjes artistike mundëson empati dhe mirëkuptim, duke u dhënë pjesëmarrësve nga prejardhje të ndryshme mundësinë të komunikojnë përtej gjuhës, të sfidojnë stereotipat dhe të ndërtojnë ura, veçanërisht aty ku kanalet formale të dialogut mbesin të kufizuara apo joefektive.

Organizatat e shoqërisë civile në Kosovë e kanë identifikuar dhe shfrytëzuar këtë potencial prej kohësh. Arti dhe kultura ofrojnë mundësi të lehta pjesëmarrjeje: janë tërheqëse për publikun e gjerë, kërkojnë pak ose aspak arsimim formal apo burime materiale, dhe janë të qasshme për grupmosha dhe prejardhje të ndryshme. Rezonanca e tyre emocionale ndihmon në ndërtimin e shpejtë të besimit mes pjesëmarrësve, një element thelbësor në komunitete të ndara apo pas konfliktit.

Këto përparësi kanë bërë që OSHC-të të përdorin gjithnjë e më shumë artin dhe kulturën si mjete për të adresuar çështje prioritare sociale, mobilizuar komunitetet, promovuar dialogun mes tyre dhe inkurajuar pjesëmarrjen qytetare. Duke vepruar kështu, ato hedhin themelet për një shoqëri më gjithëpërfshirëse dhe për një solidaritet më të fuqishëm ndërmjet komuniteteve.

Pengesat ndaj pjesëmarrjes së plotë civile në shoqëri të ndara dhe pas konfliktit

Hartimi i programeve civile që përfshijnë në mënyrë të qëndrueshme dhe gjithëpërfshirëse komunitetet jo shumicë është i vështirë kudo, por veçanërisht në shoqëri pas konflikti si Kosova. Këto sfida burojnë nga barriera të ndryshme: strukturore (pabarazitë ekonomike

dhe mungesa e burimeve), shoqërore (konflikti ndëretnik dhe mungesa e besimit të ndërsjellë) dhe politike (përjashtimi institucional, mungesa e vullnetit politik dhe presioni i hapur). Të gjitha këto së bashku krijojnë një rrjet të ndërlidhur pengesash, me të cilin duhet të përballet çdo iniciativë e re.

Për grupet jo shumicë në Kosovë, veçanërisht për komunitetin serb, këto sfida rëndohen edhe më shumë nga plagët e pashëruara të luftës. Procesi i drejtësisë tranzicionale ende nuk ka sjellë njohje të plotë për të gjitha viktimat, reparacione domethënëse apo një ballafaqim të gjerë shoqëror me të kaluarën. Pa këtë katarsis, mosbesimi vazhdon, pajtimi ngec dhe pjesëmarrja gjithëpërfshirëse mbetet e paarritshme.

Prandaj, programimi efektiv me përfshirje etnike kërkon strategji të ndjeshme dhe adaptive. Por së pari, praktikuesit duhet të kuptojnë dhe pranojnë pengesat kyçe që e përcaktojnë kontekstin lokal:

1. Polarizimi politik dhe trashëgimia e konfliktit

Mosbesimi i rrënjosur thellë midis grupeve etnike, veçanërisht në komunat me shumicë serbe, shpesh bën që iniciativat civile të perceptohen përmes një lente politike, duke dekurajuar pjesëmarrjen kuptimplote për shkak të frikës nga paragjykimet, reagimet negative ose presioni i komunitetit. Narrativet kundërshtuese rreth të kaluarës së luftës e thellojnë më tej mentalitetin "fituesi-kundër-humbësit", duke e bërë të vështirë vendosjen e qëllimeve të përbashkëta dhe neutrale qytetare. Në kontekste të tilla të polarizuara politikisht, narrativet publike dominuese, të formësuara nga liderët politikë dhe mediat kryesore, priren të amplifikojnë retorikën përçarëse dhe të normalizojnë distancimin shoqëror si mënyrë të pranueshme sjelljeje.

2. Segregacioni fizik dhe lëvizshmëria e kufizuar

Shumë komunitete jo shumicë në Kosovë banojnë në vendbanime të izoluara me minimum ose aspak ndërveprim social me popullatat shumicë përreth. Ky izolim vjen si rezultat i një kombinimi faktorësh: trashëgimia e konfliktit politik dhe etnik, kufizimet praktike si infrastruktura e pamjaftueshme e transportit dhe shqetësimet e përhapura për sigurinë dhe lirinë e lëvizjes. Këto barriera të prekshme bëhen edhe më të rënda nga ato psikologjike, ku frika dhe pasiguria e perceptuar i çojnë individët në vetëizolim, duke kufizuar më tej mundësitë për kontakt ndëretnik dhe angazhim civil gjithëpërfshirës.

3. Paragjykimet socio-kulturore dhe barrierat gjuhësore

Stereotipat e rrënjosura historikisht, stigma dhe mosbesimi i ndërsjellë ndërmjet komuniteteve kanë penguar për kohë të gjatë si praktikuesit civil ashtu edhe anëtarët e komunitetit të përfshihen në iniciativa bashkëpunuese. Në Kosovë, këto ndarje thellohen edhe më shumë nga barrierat gjuhësore të vazhdueshme që pengojnë komunikimin e

përditshëm dhe qasjen në informata për mundësitë qytetare. Si rezultat, komunitetet shpesh mbeten të izoluara, të shkëputura nga programet që synojnë promovimin e përfshirjes shoqërore dhe forcimin e kohezionit ndërmjet komuniteteve.

Së bashku, këta faktorë krijojnë një mjedis jashtëzakonisht sfidues për veprim gjithëpërfshirës civil. Për të tejkaluar këto barriera nevojiten qasje që shkojnë përtej shtrirjes standarde të aktiviteteve ose modeleve të përgjithshme të projekteve, metoda që përshtaten me realitetet lokale dhe nxisin mobilizim të vërtetë të komunitetit. Siç ilustron ky botim, pak mjete mund të krahasohen me fuqinë e artit dhe kulturës për të tejkaluar ndarjet, për të nxitur empatinë dhe për të promovuar kohezionin social në peizazhin kompleks pas konfliktit në Kosovë.

Avantazhet e programeve artistike dhe kulturore për përfshirjen e komuniteteve jo shumicë

Arti dhe kultura janë mjete të fuqishme për të nxitur progresin social dhe për të ndërtuar një shoqëri më të drejtë dhe më gjithëpërfshirëse. Format e tyre të qasshme u mundësojnë individëve dhe komuniteteve të angazhohen në reflektim kritik, të sfidojnë normat diskriminuese dhe të shprehin përvojat e tyre të jetuara në mënyra që gjejnë rezonancë të gjerë. Shprehja kulturore i fuqizon zërat e margjinalizuar dhe rrit vetëdijen publike për sfidat me të cilat përballen këto grupe. Kështu, iniciativat e bazuara në art ofrojnë një mjet veçanërisht efektiv për avancimin e përfshirjes së grupeve të margjinalizuara sociale, përfshirë komunitetet etnike dhe jo shumicë.

Këto përparësi janë veçanërisht të dukshme në tri fusha kyçe:

- Përforcimi i identiteteve kolektive përtej ndarjeve ekzistuese

  Në Kosovë, treguesit e identitetit, siç janë etnia, gjinia, feja dhe të tjera, shpesh veprojnë si vija ndarëse, duke nxitur fragmentim social dhe mosbesim të ndërsjellë. Arti ka potencialin të tejkalojë këto ndarje përmes kultivimit të identiteteve të përbashkëta nëpërmjet bashkëpunimit: si bashkëkrijues, interpretues, aktivistë apo pjesëmarrës në dialog. Këto role të reja kolektive dalin nga vet procesi krijues, duke u mundësuar individëve të lidhen përtej kufijve të trashëguar. Duke e zhvendosur fokusin nga identitetet e fiksuara drejt shprehjes së përbashkët artistike, arti nxit një ndjenjë më të thellë të përkatësisë të bazuar në përvojën e përbashkët dhe jo në ndarjen shoqërore.

- Gjenerimi i dialogut social përtej barrierave gjuhësore

  Komunikimi efektiv është thelbësor për programimin etnikisht gjithëpërfshirës, megjithatë në Kosovë, dallimet gjuhësore vazhdojnë të jenë një pengesë e madhe, e rënduar nga mungesa e arsimit shumëgjuhësh në sistemin formal shkollor. Arti ofron një avantazh të veçantë në këtë kontekst. Mediat vizuale, muzikore dhe performuese, si imazhet, ritmi, lëvizja dhe gjestet, mund të komunikojnë përtej kufijve gjuhësorë. Këto forma jo-verbale të shprehjes u mundësojnë pjesëmarrësve të ndajnë perspektiva, emocione dhe përvoja pa pasur nevojë për një gjuhë të përbashkët të folur.

- Nxitja e ndjenjës së pranimit tek komunitetet jo shumicë

  Parimi është i thjeshtë: puna dhe bashkëpunimi i përbashkët janë ndër mënyrat më efektive për të ndërtuar besim dhe për të shembur barrierat, dhe arti ofron një platformë natyrore për të dyja. Kur anëtarët e komuniteteve shumicë dhe jo shumicë bashkëpunojnë në projekte kreative, qoftë në kompozimin e muzikës, në interpretimin teatror apo në bashkëprodhimin e ekspozitave, ata lidhen me njëri-tjetrin si partnerë, jo si të huaj. Ky bashkëpunim nxit empati, ul paragjykimet dhe hedh themelet për njohje dhe respekt të ndërsjellë. Me kalimin e kohës, ndihmon në krijimin e një mjedisi social ku diversiteti njihet, pranohet dhe vlerësohet.

Si përmbledhje, forca e artit dhe kulturës qëndron në aftësinë e tyre për të bashkuar njerëzit, për të kapërcyer ndarjet dhe për të frymëzuar veprimin kolektiv. Përfshirja e këtyre elementeve në programimin civil jo vetëm që e pasuron përvojën për të gjithë pjesëmarrësit, por edhe hedh themelet për komunitete më reziliente, gjithëpërfshirëse dhe për një sektor civil më të ndërlidhur e më të fuqishëm.

Hartimi i nismave kulturore gjithëpërfshirëse

Hartimi i nismave kulturore që me të vërtetë përfshijnë komunitetet jo shumicë kërkon më shumë se vullnet të mirë — kërkon një qasje të qartë e sistematike që vendos në qendër perspektivat lokale në çdo fazë. Praktikuesit duhet të njohin historitë unike, dinamikat e pushtetit dhe pengesat logjistike me të cilat përballen këto komunitete, dhe të angazhohen në një proces të bazuar në besim dhe pronësi të përbashkët që nga dita e parë. Duke ndjekur hapat e strukturuar më poshtë, nga angazhimi i hershëm i partnerëve deri te transparenca në marrjen e komenteve, nismat mund të mbeten të rrënjosura në realitetet lokale dhe të japin ndikim të qëndrueshëm e domethënës.

Më poshtë është një udhërrëfyes për çdo hap të këtij procesi gjithëpërfshirës:

Hapi 1: Gjeni partnerët tuaj

Filloni duke identifikuar partnerët lokalë, kredibiliteti dhe njohuritë e të cilëve për komunitetin mund t'ju ndihmojnë të ndërtoni një angazhim të mirëfilltë. Shmangni supozimin se veçse i kuptoni dinamikat lokale. Në vend të kësaj:

- **Identifikoni udhëheqësit lokalë civilë dhe të komunitetit,** si dhe artistët të cilët kanë përvojë pune të dëshmuar me grupet jo shumicë dhe kontaktoni me ta.
- **Kërkoni partneritete me iniciativa me bazë në komunitet që tashmë gëzojnë besim brenda komuniteteve të tyre.** Përfshijini ato në aktivitete të përbashkëta të hartimit dhe ofrimit të shërbimeve. Këta partnerë sjellin njohuri thelbësore lokale, rrjete ekzistuese dhe besueshmëri, duke siguruar që iniciativa pasqyron realitetet e komunitetit, jo supozimet e jashtme.
- **Përfshini aktivistët dhe kolektivat joformale të artistëve të rinj, që janë duke u bërë pjesë e skenës civile e artistike, që veprojnë në nivelin e iniciativave me bazë në komunitet**. Perspektivat e tyre të freskëta dhe lidhjet me bashkëmoshatarët mund të sjellin energji të vlefshme dhe të ndihmojnë në zgjerimin e ndikimit të projektit tuaj.

Hapi 2: Planifikoni duke pasur gjithëpërfshirjen në mendje që nga fillimi

Gjithpërfshirja e vërtetë fillon që në fazën e planifikimit. Të pritet deri në zbatim është tepër vonë - nevojat dhe rreziqet kritike mund të anashkalohen, duke rezultuar në iniciativa të cilat nuk janë përshtatur mirë. Ja se si të sigurohet gjithëpërfshirja që nga fillimi:

- **Organizoni grupe të vogla fokusi** ose **seanca konsultimi** me partnerët tuaj lokalë. Këto biseda do t'ju ndihmojnë të kuptoni normat kulturore lokale, tabutë, aspiratat dhe ndjeshmëritë. Këto janë njohuri kyçe për zbatim të suksesshëm.
- **Integroni elementët lokale në iniciativën tuaj në mënyrë që të rezonojë me komunitetin e synuar.** Për shembull, përdorni simbole të njohura ose motive tradicionale muzikore në vend që të impononi tema të jashtme.

- **Sigurohuni që aranzhimet logjistike të pasqyrojnë praktikat e komunitetit:** zgjidhni vende të qasshme, mos planifikoni ngjarje përgjatë festave fetare ose angazhimeve familjare dhe ofroni lehtësira gjithëpërfshirëse, siç janë hapësira të ndjeshme ndaj kontekstit gjinor, përkthim dhe ushqim në përputhje me kulturën.

Hapi 3: Përshtatni modelet standarde të planifikimit

Modelet e përgjithshme të projekteve shpesh nuk marrin parasysh realitetet e mjediseve të ndara ose atyre pas konfliktit. Përshtateni dizajnin e zbatimit në përputhje me rrethanat:

- **Testoni supozimet tuaja:** Planet konvencionale të projekteve zakonisht supozojnë një gjuhë të përbashkët, hapësira neutrale civile dhe lëvizje të pakufizuara të pjesëmarrësve, kushte që mund të mos ekzistojnë në kontekstin e Kosovës.
- **Ndërtoni një strukturë modulare të projektit:** Ndani çdo aktivitet në komponente të vogla, të pavarura, si tema diskutimi, ushtrime kreative, ose ngjarje publike si ekspozita apo koncerte. Kjo qasje modulare u mundëson lehtësuesve ta përshtatin programin me kontekstet lokale, duke u lejuar atyre të zgjedhin, modifikojnë ose heqin elemente specifike bazuar në ndjeshmëritë e komunitetit ose kufizimet praktike.
- **Merrni parasysh shqetësimet lokale pa supozime ose gjykime.** Për shembull, në komunitetet me shumicë serbe, filloni me sesione individuale për ndërtimin e aftësive para se të prezantoni bashkëpunimin ndëretnik për të adresuar nivelin fillestar të rehatisë. Në komunitetet RAE, mendoni për hapësirat publike joformale për aktivitete, pasi institucionet formale mund të mos jenë të besueshme ose të mos jenë lehtësisht të qasshme për grupin e targetuar.

Hapi 4: Parashikoni nxitësit negativë politikë dhe shoqërorë

Ky hap është jetik për të siguruar që iniciativat kulturore të mbeten gjithëpërfshirëse, të sigurta dhe neutrale. Në mjedise politikisht të ndjeshme si Kosova, ku ngjarjet kulturore shpesh interpretohen përmes lentave partiake ose ideologjike, edhe veprimet me qëllime të mira mund të shkaktojnë tensione të paqëllimshme. Parashikimi i këtyre nxitësve negativë ndihmon praktikuesit të mbrojnë pjesëmarrësit, të inkurajojnë angazhimin dhe të ruajnë besimin brenda komunitetit. Si ta bëni këtë:

- **Krijoni një matricë të thjeshtë për vendime që hartëzon ndjeshmëritë e mundshme** — siç janë periudhat e zgjedhjeve, festat fetare ose përkujtimet kombëtare—së bashku me përshtatjet ose alternativat e mundshme. Kjo ndihmon për të vizualizuar kur dhe ku nevojitet kujdes.
- **Përdorni matricën për të përshtatur planifikimin, përmbajtjen ose përzgjedhjen** e lokacionit/vendit për të shmangur nxitjen e paqëllimshme të tensioneve. Referojuni rregullisht gjatë planifikimit në çdo aktivitet të projektit.

Hapi 5: Ndërtoni mekanizma transparentë për komente

Pranimi i komenteve në vazhdimësi siguron që pjesëmarrësit të ndihen pronarë të procesit dhe që nisma të mbetet e përshtatshme ndaj nevojave të tyre. Për ta bërë këtë:

- **Siguroni kuti shumëgjuhëshe për komente** (fizike ose digjitale) për sugjerime ose shqetësime anonime.
- **Përdorni anketa të shkurtra pas aktivitetit, të përkthyera në gjuhët e komunitetit lokal,** për të mbledhur komente menjëhershme mbi atë që funksionoi dhe çfarë ka nevojë për përshtatje.
- **Organizoni takime periodike (reflektuese) në komunitet** ku pjesëtarët e komunitetit jo shumicë mund të ndajnë përvojat e tyre dhe të propozojnë përmirësime. Kjo ndihmon që zëri i tyre të formësojë zhvillimin e projektit.

Këta pesë hapa ofrojnë një udhëzues praktik për zhvillimin e nismave kulturore gjithëpërfshirëse dhe të qëndrueshme për komunitetet jo shumicë. Duke vendosur në qendër zërat lokalë, duke u përshtatur me kufizimet reale dhe duke ruajtur transparencën gjatë gjithë kohës, nismat mund të nxisin përfshirje të vërtetë dhe të lënë një ndikim afatgjatë.

Metodat dhe qasjet në krijimin e projekteve kulturore etnikisht gjithëpërfshirëse

Arritja e përfshirjes së vërtetë të komuniteteve jo shumicë kërkon një zhvendosje themelore nga programimi tradicional i bazuar në qasje nga lart-poshtë, që ende është i zakonshëm në nismat civile, drejt një modeli bashkëkrijues që përfshin aktivisht komunitetet në çdo fazë. Ky ndryshim mbështetet në një gamë të gjerë metodash për pjesëmarrje dhe mjetesh të përshtatura sipas kulturës, që promovojnë angazhim domethënës dhe pronësi të përbashkët.

Siç është theksuar në seksionet e mëhershme, suksesi i nismave kulturore gjithëpërfshirëse varet nga disa faktorë kyç: analiza e thuktë e kontekstit, dizajni bashkëpunues i projektit, përshtatja kulturore dhe gjuhësore, dhe praktikat programore pjesëmarrëse. Bashkë, këto elemente sigurojnë që nismat të mbeten të ndjeshme ndaj realiteteve të komunitetit dhe të nxisin pronësi lokale afatgjatë.

Më poshtë paraqiten disa metoda të dëshmuara, të bazuara në komunitet, që kanë rëndësi në kontekstin e Kosovës — mjete që praktikuesit duhet t'i marrin parasysh kur synojnë pjesëmarrje të vërtetë dhe rezultate të drejtuara nga komuniteti:

- Bashkëkrijimi dhe konsultimet publike

Përfshini anëtarët e komunitetit, partnerët lokalë, artistët dhe aktivistët e iniciativave me bazë në komunitet në formësimin e qëllimeve, temave dhe përmbajtjes së projektit. Fokus grupet, punëtoritë dhe sesionet konsultuese janë mjete efektive për këtë qëllim, duke nxitur pronësi të përbashkët dhe duke vlerësuar njohuritë lokale që nga fillimi.

Bashkëkrijimi i shndërron pjesëmarrësit në palë aktive, e jo në përfitues pasivë. Kjo qasje, e pranuar gjerësisht nëpër muze, teatro dhe institucione kulturore nëpër Evropë, ka dëshmuar se zgjeron përfshirjen e audiencës dhe thellon investimin e komunitetit në hapësirat kulturore.

- Komitetet drejtuese për pjesëmarrje

Krijoni organe vendimmarrëse gjithëpërfshirëse, si komitete drejtuese, borde këshillimore ose grupe teknike punuese, të përbëra nga artistë, përfaqësues të OSHC-ve dhe lider të komunitetit. Këto struktura sigurojnë që një gamë e gjerë zërash të formësojnë çdo fazë të projektit, të ndërtojnë përgjegjësi të përbashkët dhe të rrisin legjitimitetin dhe transparencën.

Ky model qeverisjeje ndihmon që iniciativa t'u përgjigjet nevojave dhe pritjeve të vërteta të komunitetit. Institucionet artistike në të gjithë Evropën e përdorin gjithnjë e më shumë këtë qasje për të rishpërndarë autoritetin dhe për të forcuar bashkëpunimin me komunitetet lokale.

- Programet mobile për kontakt dhe programimi kulturor pop-up

Në vend se të prisni që audienca nga komunitetet e margjinalizuara të vijë në lokacione qendrore, qojeni programimin kulturor drejtpërdrejt në hapësirat lokale që nuk kanë infrastrukturë formale. Nismat mobile ose pop-up heqin barrierat gjeografike dhe logjistike, zgjerojnë qasjen për popullatën e cila nuk ka qasje të mjaftueshme në këto shërbime dhe mundësojnë pjesëmarrjen sipas kushteve të vetë komunitetit.

Kjo qasje mishëron parimin e pranuar gjerësisht se "arti ka vendin kudo që mblidhen njerëzit" dhe përdoret në mbarë botën si një strategji kryesore për të zgjeruar përfshirjen kulturore tek grupet e margjinalizuara.

- Hartëzimi i komunitetit dhe qasjet e bazuara në asete

Identifikoni si asetet kulturore formale, ashtu edhe ato joformale në zonat e synuara, duke përfshirë vendet e njohura, kafiteritë, sheshet publike dhe hapësirat joformale të grumbullimit, dhe integroni ato në planifikim që nga fillimi. Kjo metodë e njohur ndërkombëtarisht u mundëson nismave të zbulojnë burime të fshehura, të aktivizojnë rrjete lokale të besuara dhe të arrijnë grupet e margjinalizuara në mënyrë më efektive. Duke e vendosur nismën në hapësira tashmë të njohura për komunitetin, këto qasje forcojnë besimin, rrisin pjesëmarrjen dhe nxisin qëndrueshmëri afatgjatë.

Këto metoda nuk kanë për qellim të jenë një listë e ngurtë kontrolluese, por pika fillestare që mund të përshtaten. Praktikuesit duhet të vlerësojnë kontekstin specifik të tyre, të reflektojnë mbi përshtatshmërinë e secilës qasje dhe t'i replikojnë ose përshtatin ato për të nxitur një angazhim kulturor vërtet gjithëpërfshirës. Sa më e përshtatur dhe pjesëmarrëse të jetë qasja, aq më të mëdha janë gjasat për të arritur ndikim domethënës të drejtuar nga komuniteti.

Mjetet e zbatimit të projektit për të siguruar përfshirjen e komuniteteve jo shumicë

Siç u theksua më lartë, arritja e një zbatimi etnikisht gjithëpërfshirës kërkon më shumë se vullnet të mirë — kërkon përdorimin e qëllimshëm të mjeteve të strukturuara të planifikimit, zbatimit dhe monitorimit me tregues të qartë e të matshëm. Këto mjete u mundësojnë praktikuesve ta shndërrojnë qëllimin për përfshirje në veprim duke e përshtatur dizajnin e projektit me realitetet e përjetuara nga komunitetet jo shumicë, duke u adaptuar me kontekstet lokale dhe duke mundësuar pjesëmarrje domethënëse.

Shënim i rëndësishëm: Derisa secili mjet mund të përshtatet me nevojat specifike të nismës suaj, respektimi i treguesve bazë të paraqitur në këtë udhëzues do të ndihmojë të sigurohet koherencë, relevancë dhe pronësi autentike nga komuniteti.

Lista e mëposhtme përshkruan mjetet kryesore dhe konsideratat logjistike të nevojshme për praktikuesit për të përshtatur dhe zbatuar në mënyrë efektive nismat kulturore gjithëpërfshirëse:

1. Lista kontrolluese për përshtatje të kushteve (ARC)

- Rishikoni propozimin e plotë të projektit tuaj dhe të gjitha dokumentet përcjellëse, duke përfshirë buxhetet, afatet kohore dhe logjistikën, dhe zhvilloni një **Listë kontrolluese për përshtatje të kushteve** për të identifikuar të gjithë

elementët që mund të kërkojnë përshtatje kulturore ose kontekstuale. Këto mund të përfshijnë gjuhën, referencat kulturore, vendndodhjet e ngjarjeve, linjat buxhetore, ose dizajnin vizual dhe të përmbajtjes.

- Etiketoni qartë çdo pjesë të propozimit dhe anekseve si "Bërthama" (standarde në të gjitha kontekstet) ose "Të personalizueshme" (që kërkon përshtatje lokale). Shënjoni çdo fushë të përshtatshme në mënyrë që modifikimet të jenë të synuara dhe efikase, duke shmangur nevojën për ridizajnim të tërë planit.
- Mblidhni partnerët lokalë dhe akterët për të validuar elementet e personalizueshme, duke siguruar që modifikimet e propozuara pasqyrojnë normat, nevojat dhe pritjet e komunitetit para finalizimit të dizajnit.

2. Planifikues i vendit dhe kohës

- Vlerësoni vendet e mundshme të aktiviteteve bazuar në qasjen (transportin, distancën nga komuniteti, sigurinë) dhe përshtatshmërinë kulturore (neutralitetin e hapësirës, aranzhimet që marrin parasysh gjininë, etj.).
- Përshtatni kohën e ngjarjeve me kalendarët lokalë — duke shmangur festat e mëdha fetare, ngjarjet politike, ditët e pazarit dhe periudhat e pikut të bujqësisë. Merrni parasysh rutinat ditore si orët e mësimit, ndërrimet e punës dhe mbledhjet e komunitetit për të maksimizuar pjesëmarrjen dhe ndjeshmërinë kulturore.
- Përdorni Planifikuesin e vendit dhe kohës me kontributin e partnerëve lokalë për të konfirmuar që zgjedhjet tuaja të respektojnë dinamikat lokale dhe nuk përjashtojnë ose armiqësojnë pa dashje pjesëtarët e komunitetit.

3. Fletë vlerësimi për rrezik kontekstual dhe kulturor

- Zhvilloni një model për hartëzimin e rrezikut që evidenton shkaktarët politikë, shoqërorë ose kulturorë, si zgjedhjet, datat përkujtimore ose festivalet, që mund të ndikojnë në zbatimin e projektit ose në pjesëmarrjen e komunitetit.

- Shoqërojeni këtë me një kalendar të datave kryesore dhe ngjarjeve lokale për të informuar planifikimin e orarit dhe përmbajtjes dhe për të shmangur veprime që mund të perceptohen si provokuese ose të pandjeshme.
- Punoni me akterët lokalë për të vlerësuar gjasat dhe peshën e rreziqeve dhe për të krijuar masa të përshtatshme zbutëse me përgjegjësi të qarta, afate dhe ndarje burimesh.

4. Sistemi gjithëpërfshirës për komente

- Dizajnoni një sistem për mbledhjen dhe integrimin e komenteve të pjesëmarrësve përmes mjeteve si letra për komente anonime, pyetësorë pas ngjarjeve, ose ushtrime reflektimi para dhe pas aktivitetit. Kjo do të ndihmojë në vlerësimin e ndikimit, nxjerrjen e mësimeve dhe përmirësimin e aktiviteteve të ardhshme.
- Siguroni që komentet të pranohen dhe të ndahen me pjesëmarrësit në gjuhën e tyre të preferuar. Komunikimi i asaj që është dëgjuar dhe veprimeve të ndërmarra si përgjigje është një masë e rëndësishme për ndërtimin e besimit, që forcon transparencën, llogaridhënien dhe pronësinë lokale.

Këto mjete janë krijuar për t'u ndihmuar praktikuesve të kalojnë nga qëllimi në veprim, duke integruar përfshirjen në bërthamën operative të nismave të tyre. Kur ato përdoren në mënyrë të menduar dhe në bashkëpunim, mbështesin rezultate më të ndjeshme ndaj kontekstit, më të adaptueshme dhe më të barabarta të projekteve.

Treguesit kryesorë për monitorimin e përfshirjes etnike

Monitorimi efektiv i përfshirjes etnike brenda programimit kulturor dhe artistik kërkon një set treguesish të përcaktuar mirë që ndjekin pjesëmarrjen, shpërndarjen e burimeve, përfaqësimin dhe tregues të tjerë që pasqyrojnë angazhim dhe pronësi të vërtetë. Pa standarde të matshme, përfshirja rrezikon të mbetet anekdotike, e pabarabartë ose sipërfaqësore.

Lista e mëposhtme paraqet një set treguesish të përgjithshëm të zbatueshëm në lloje të ndryshme të nismave artistike dhe kulturore. Praktikuesit inkurajohen që t'i adoptojnë ato në tërësi ose t'i përshtatin në përputhje me kontekstin dhe qëllimet specifike të projektit të tyre.

1. Diversiteti i pjesëmarrjes:

Treguesi: Përqindja e pjesëmarrësve jo shumicë të përfshirë në aktivitetet e projektit në raport me pjesën e tyre në popullatën e synuar ose objektivat specifike të projektit.

Shembulli: Rezervoni 4 nga 10 grante të vogla veçanërisht për artistë nga komunitetet jo shumicë.

2. Shpërndarja e barabartë e burimeve:

Treguesi: Përqindja e fondeve dhe burimeve materiale të projektit (p.sh., grante, bursa, mbështetje për produksion) të ndara drejtpërdrejt për pjesëmarrës nga komunitetet jo shumicë.

Shembulli: Ndani 40% të buxhetit total të granteve të vogla për nisma të udhëhequra nga ose që përfitojnë komunitetet jo shumicë.

3. Gjithëpërfshirja në vendimmarrje:

Treguesi: Përfaqësimi i individëve jo shumicë në strukturat kyçe të vendimmarrjes si komitetet drejtuese, bordet këshillimore ose ekipet e bashkë-dizajnimit.

Shembulli: Siguroni që të paktën 30% e vendeve në komitetin drejtues t'i takojnë përfaqësuesve nga komunitetet jo shumicë.

4. Komunikimi gjithëpërfshirës:

Treguesi: Disponueshmëria e materialeve të komunikimit (publikime, fushata informuese, dokumentim) në gjuhët kryesore të folura nga komunitetet jo shumicë.

Shembulli: Përkthimi i të gjitha raporteve kryesore, ftesave për ngjarje dhe materialeve promovuese në gjuhën serbe dhe rome.

5. Integrimi kulturor:

Treguesi: Numri i aktiviteteve të projektit që integrojnë simbole, rrëfime, praktika ose forma arti të komuniteteve jo shumicë.

Shembulli: Paraqitja e muzikës tradicionale ose punëdores nga të paktën dy komunitete jo shumicë në secilin edicion të festivalit.

6. Reagimet ndaj komenteve:

Treguesi: Përqindja e sugjerimeve ose shqetësimeve të ngritura nga pjesëmarrësit jo shumicë që adresohen ose integrohen në fazat pasuese të projektit.

Shembulli: Gjurmimi dhe raportimi i mënyrës se si 75% e ideve të paraqitura nga komuniteti integrohen në ciklin e ardhshëm të aktiviteteve.

7. Pjesëmarrje e qëndrueshme:

Treguesi: Shkalla e angazhimit të përsëritur nga pjesëmarrësit jo shumicë në faza ose ngjarje të ndryshme të projektit.

Shembulli: Synimi për një normë kthimi prej 60% të pjesëmarrësve jo shumicë nga një raund programimi në tjetrin.

Këta tregues ofrojnë një kornizë praktike për vlerësimin e përfshirjes etnike dhe sigurimin e llogaridhënies gjatë gjithë zbatimit të projektit. Kur zbatohen në mënyrë sistematike, ato ndihmojnë që përfshirja të kalojë nga retorika në realitet të matshëm.

Praktikat dhe shembujt nga jeta e vërtetë në Kosovë për programim kulturor me përfshirje etnike

I. Lëvizshmëria e iniciativave me bazë në komunitet dhe programimi kulturor – filmimi në zona rurale

Rolling Film Festival sjell filma me produksion rom dhe filma ndërkulturorë drejtpërdrejt në vendbanimet e romëve në Kosovë, duke i shfaqur ata në shkolla dhe qendra të komunitetit. Çdo shfaqje pasohet nga një diskutim dygjuhësh në gjuhën rome dhe shqipe, duke thyer barrierat gjeografike dhe infrastrukturore, duke vlerësuar narrativet e margjinalizuara dhe duke nxitur dialog të vërtetë ndërkulturor. I njohur në kuadër të Planit Kombëtar të veprimit për integrimin e romëve të Kosovës, ky model "mobil" zgjeron të drejtat kulturore dhe pjesëmarrjen qytetare për komunitetet që shpesh mbeten në periferi.

"Kinemaja në Derën Tuaj" në DokuFest në mënyrë të ngjashme e sjell kinemanë në zonat rurale të Prizrenit përmes kompleteve të lëvizshëm të projektimit dhe sistemeve me energji solare. Dokumentarët shfaqen në sheshet e fshatrave ose oborret e shkollave, me diskutime pas shfaqjes të përshtatura për audiencat lokale. Kjo qasje kapërcen barrierat infrastrukturore dhe gjuhësore, ringjall pjesëmarrjen e komunitetit dhe pasqyron parimin se "arti e ka vendin kudo që gjenden njerëzit".

Mësimet e nxjerra

- **Partneritetet lokale janë thelbësore.** Bashkëpunimi me ndërmjetës të besuar dhe institucione të komunitetit siguron fizibilitet logjistik dhe thellon mbështetjen e komunitetit.
- **Moderimi në dy gjuhë forcon dialogun.** Mbajtja e diskutimeve si në gjuhën e shumicës ashtu edhe të pakicës vlerëson përvojat e ndryshme dhe zgjeron përfshirjen.
- **Përshtatjet fleksibile teknike rrisin shtrirjen.** Përdorimi i mjeteve të lëvizshme dhe me energji solare mundëson programim në zona me pak burime pa u mbështetur në infrastrukturë fikse.

II. Ndërtimi i identitetit të përbashkët përmes artit

Ekspozita kolektive "I Sing the Body Electric, the Armies of Those I love" ("I këndoj trupit elektrik, ushtritë e atyre që i dua"), e kuruar nga Vesa Sahatçiu në Qendrën Barabar në tetor 2023, ilustroi se si arti mund të kultivojë një identitet të përbashkët midis artistëve të rinj nga prejardhje të ndryshme etnike. Si pjesë e projektit "ArtSphere" nga Integra dhe CASA, ekspozita bashkoi mbi njëzet artistë të rinj nga komunitetet shqiptare, serbe, boshnjake dhe të tjera rreth temës së përbashkët të trupit të njeriut. Trupi u paraqit si një vend kulture, rezistence dhe cenueshmërie, duke u mundësuar artistëve dhe audiencës të kapërcejnë lidhjet e ngushta etnike dhe të lidhen përmes përvojës njerëzore të përbashkët.

Nisma theksoi mbështetjen për artistët e rinj dhe në zhvillim nga të gjitha komunitetet, duke synuar të rrisë vizibilitetin publik të punës së tyre dhe të forcojë identitetin e tyre profesional ndërsa hyjnë në skenën kulturore të Kosovës. Kjo nismë gjithashtu arriti një përparim të rrallë: bashkëpunim ndërmjet studentëve nga Universiteti i Prishtinës dhe Universiteti i Mitrovicës, artistë që nuk kishin punuar kurrë më parë së bashku në Kosovë pas konfliktit. Ky rezultat u bë i mundur përmes një kornize të ndjeshme ndaj konfliktit, moderimit gjithëpërfshirës dhe angazhimit të synuar përmes rrjeteve të besuara të komunitetit.

Mësimet e nxjerra

- **Korniza e ndjeshme ndaj konfliktit mundëson bashkëpunim të sigurt.** Një temë universale si trupi i njeriut ofroi terren neutral për pjesëmarrje pa nuanca politike.

- **Komunikimi i ndjeshëm ndaj kontekstit zgjeron qasjen.** Materialet shumëgjuhëshe dhe shtrirja e synuar siguruan që të gjitha komunitetet të ndihen të ftuara dhe të përfaqësuara.
- **Lehtësimi gjithëpërfshirës nxit bashkëpronësinë.** Përfshirja e të gjithë artistëve në vendimet kuratoriale ndihmoi në ndërtimin e respektit të ndërsjellë dhe marrëdhënieve që vazhduan përtej vetë ngjarjes.

Puna në rrjete

Pjesëmarrja kuptimplotë e komuniteteve jo shumicë në rrjete që përdorin artin dhe kulturën si mjete për ndryshim shoqëror kërkon strategji gjithëpërfshirëse dhe lidership parimor. Vetëm numrat nuk mjaftojnë. Përfshirja e vërtetë do të thotë fuqizim i akterëve jo shumicë me autoritet vendimmarrës dhe role udhëheqëse, duke u mundësuar atyre të formësojnë agjendat dhe ndarjen e burimeve.

Strategjitë kryesore për rrjetet gjithëpërfshirëse:

- **Jepini përparësi përfshirjes së drejtuar nga ekspertiza**

Përfshirja e pjesëtarëve jo shumicë në rrjete civile dhe profesionale duhet të shkojë përtej plotësimit të kuotave. Përfaqësimi i vërtetë kërkon pjesëmarrje kuptimplotë, të bazuar në ekspertizë përkatëse dhe në larmi pikëpamjesh. Qëllimi nuk është thjesht të përfshihen individët më të pranueshëm, por të angazhohen ekspertët më të aftë nga komunitetet e synuara jo shumicë, aftësitë dhe njohuritë e të cilëve përputhen me objektivat e rrjetit.

Si ta bëni këtë: Identifikoni kompetencat bazë të nevojshme për nismën (p.sh., moderimi në komunitet, analiza e politikave, kurimi artistik) dhe kërkoni në mënyrë aktive profesionistë nga komunitetet jo shumicë që i plotësojnë ato kushte. Caktojini role që u mundësojnë të krijojnë agjenda, të kontribuojnë me njohuri teknike dhe të marrin pjesë në vendimmarrje. Kjo siguron që përfshirja të çojë në ndikim, jo vetëm në prani, dhe forcon cilësinë dhe ndikimin e përgjithshëm të punës.

- **Siguroni ndarje të barabartë të pushtetit**

Përfshirja kuptimplotë kërkon më shumë sesa pjesëmarrje; kërkon autoritet të ndarë. Dhënia e roleve në bashkëudhëheqje dhe fuqi reale vendimmarrëse për përfaqësuesit jo shumicë nxit

besim, forcon angazhimin e rrjetit për partneritet dhe kultivon një ndjenjë të bashkëpronësisë. Ndarja e vërtetë e pushtetit u mundëson të gjithë anëtarëve të formësojnë prioritetet, të ndikojnë në rezultate dhe të bashkëdrejtojnë agjendën e rrjetit.

Si ta bëni këtë: Miratoni modele të bashkëudhëheqjes që vendosin në partneritet përfaqësuesit jo shumicë me homologët e shumicës në organet kryesore të qeverisjes. Formalizoni këto marrëveshje përmes kornizave të qarta rregullatore—si memorandume mirëkuptimi, statute ose rregullore—që u delegojnë në mënyrë eksplicite përgjegjësi vendimmarrëse (p.sh. miratimin e buxhetit, planifikimin e programeve) bashkëudhëheqësve jo shumicë. Kur angazhimet afatgjata janë të vështira për t'u mbajtur, aplikoni udhëheqje rotative, bashkëkryesim ose mekanizma të tjerë gjithëpërfshirës për të siguruar që pushteti të shpërndahet në mënyrë të drejtë dhe të qëndrueshme.

- **Përdorni sistemet e kuotave me kujdes**

Kuotat janë një mjet i zakonshëm për të siguruar përfaqësimin shoqëror dhe politik të komuniteteve jo shumicë. Korniza ligjore e Kosovës vendos objektiva formale për këto grupe në shumë organe vendimmarrëse, megjithatë gjithëpërfshirja e vërtetë mbetet e pabarabartë. Zbatimi mekanik i kuotave mund të kthehet në simbolikë ose madje të dëmtojë legjitimitetin. Komunitetet jo shumicë në Kosovë janë të ndryshme—serbët, boshnjakët, romët, ashkalinjtë, egjiptianët (RAE), turqit dhe të tjerët, secili me nevoja të veçanta dhe nivele të ndryshme ndikimi. Një rrjet mund të ketë pjesëmarrje të fortë të boshnjakëve ose serbëve ndërkohë që zërat e RAE të mbeten në margjina. Prandaj, kuotat efektive kërkojnë dizajn specifik për kontekstin dhe rregulla të qarta e transparente.

Si ta bëni këtë: Filloni duke angazhuar të gjitha komunitetet jo shumicë në një proces konsultativ për të vendosur objektiva realiste dhe të kufizuara në kohë që pasqyrojnë madhësinë, kontekstin dhe nevojat specifike të secilit grup. Lidhni këto angazhime të kuotave me masa për ndërtim të kapaciteteve, si trajnim, mentorim ose mbështetje me burime, për të siguruar që përfaqësuesit janë të fuqizuar të marrin pjesë në mënyrë kuptimplotë. Për të ruajtur transparencën dhe llogaridhënien, duhet të krijohet një mekanizëm i qartë apelimi përmes të cilit grupet e nënpërfaqësuara mund të theksojnë boshllëqet dhe të propozojnë veprime korrigjuese, duke ndihmuar që sistemi të mbetet reagues dhe gjithëpërfshirës.

- **Promovoni projekte bashkëpunuese të bashkëdizajnuara**

Për rrjetet dhe kolektivat që synojnë të ndjekin objektiva afatgjata dhe që dëshirojnë të ruajnë veprimtarinë përtej iniciativave

individuale, zhvillimi gjithëpërfshirës i projekteve është thelbësor. Kjo do të thotë krijimi i një strukture vendimmarrëse ku anëtarët e komuniteteve jo shumicë përfshihen në mënyrë aktive në çdo fazë, nga ideja dhe dizajnimi deri te zbatimi. Pjesëmarrja domethënëse jo vetëm që forcon marrëdhëniet ndërmjet grupeve, por gjithashtu siguron që iniciativat pasqyrojnë vërtet prioritetet, përvojat dhe njohuritë e të gjitha komuniteteve të përfshira.

Si ta bëni këtë: Pasi të sigurohet pjesëmarrja e jo shumicës në qeverisje dhe rolet të jenë qartësisht të përcaktuara në statutin e rrjetit, procesi bëhet kryesisht operacional. Krijoni grupe planifikimi të përbashkët që përfshijnë anëtarë jo shumicë që nga fillimi. Përfshini ata në bashkëndërtimin e të gjitha elementeve të projektimit, buxhetimit, planifikimit, angazhimit dhe vlerësimit. Përcaktoni qartë rolet dhe përgjegjësitë për të siguruar transparencë dhe llogaridhënie. Përdorni mjete të përbashkëta planifikimi dhe metoda gjithëpërfshirëse për të nxitur bashkëpunimin, ndërtuar besimin dhe forcuar pronësinë kolektive.

Këto strategji dhe mjete për ndërtimin e rrjeteve gjithëpërfshirëse, së bashku me rekomandimet për dizajnimin, zbatimin dhe vlerësimin e iniciativave artistike me ndjeshmëri gjinore, si edhe me eksplorimin e artit dhe kulturës si mjete për ndryshim social, përbëjnë thelbin e kontributit të këtij udhëzuesi. Së bashku, ato ofrojnë një mjet praktik dhe reflektues për të gjithë ata që veprojnë në kryqëzimin e krijimtarisë dhe jetës civile. Në zemër të kësaj qasjeje është besimi se përfshirja duhet të jetë e qëllimshme dhe e menduar që në fazat e para të përgatitjes së projekteve që synojnë ndryshim shoqëror domethënës. Ndjeshmëria gjinore dhe përfshirja etnike nuk janë thjesht lista që duhen plotësuar, por vlera themelore që përcaktojnë mënyrën se si konceptohen projektet, kush përfshihet dhe sa ndikim ato arrijnë të krijojnë. Ndryshimi i qëndrueshëm kërkon pjesëmarrjen e plotë të atyre që shpesh përjashtohen – jo vetëm si audiencë, por edhe si bashkekrijues. Ky udhëzues synon të ofrojë mjete konkrete që praktikuesit t'i zbatojnë këto parime në praktikën e tyre të përditshme.

Edhe pse bazohet në mësime të nxjerra nga iniciativat tashmë të zbatuara në Kosovë, ky udhëzues nuk synon riprodhimin e tyre. Përkundrazi, ai inkurajon që projektet e ardhshme të ndërtojnë mbi njohuritë e fituara nga to, duke vlerësuar qasjet që, edhe kur janë të pasigurta, hapin rrugë të reja. Praktikuesit ftohen të përshtasin vlerat dhe metodat fleksibile të paraqitura këtu në mënyrë që të pasqyrojnë kontekstet dhe përparësitë e tyre specifike. Në këtë mënyrë, udhëzuesi promovon evolucionin mbi ripërsëritjen, duke mbështetur qasje të përgjegjshme, gjithëpërfshirëse dhe të rrënjosura në realitetet lokale.

Në thelb, ky udhëzues përcjell një mesazh të thjeshtë, por të fuqishëm: arti dhe kultura nuk janë luks, por mjete thelbësore për ndryshim shoqëror. Shprehja artistike u

mundëson komuniteteve të kuptojnë historitë e tyre, të ndërtojnë besim dhe të fuqizojnë zërat që shpesh janë heshtur. Në kontekste pas konfliktit, si në Kosovë, iniciativat kulturore luajnë një rol vendimtar në nxitjen e dialogut dhe krijimin e hapësirave të përbashkëta përtej ndarjeve të thella. Kreativiteti, me fuqinë e tij për të rilidhur, për të rikthyer agjencinë dhe për të nxitur ndryshime të qëndrueshme, mund të jetë forma më e fuqishme e veprimit qytetar që kemi në dispozicion.

Bibliografia

1. Baldwin, J. (1962). The creative process. Në The price of the ticket: Collected nonfiction, 1948–1985. St. Martin's/Marek.

2. Giovanni, N. (1983). Intervistë me Nikki Giovanni. Në C. Tate (Ed.), Black women writers at work.

3. Krasniqi, E (2024). Curatorial Concept, Doruntina Kastrati's The Echoing Silences of Metal and Skin. E aksesuar online në: www.doruntinakastrati.com, (E aksesuar për herë të fundit: 30/06/2025).

4. Intervistë me Ajete Kërqelin e realizuar nga Aurela Kadriu më 03/06/2025.

5. Fokus group me Valmira Rashiti, Dardan Hoti, Saranda Sadikaj i realizuar nga Aurela Kadriu & Leonidë Molliqaj më 15/05/2025.

6. Intervistë me Ermira Muratin e realizuar nga Leonidë Molliqaj më 24/05/2025.

7. Faqja zyrtare e Foundation 17, https://foundation17.org/ (E aksesuar për herë të fundit: 30/06/2025)

8. Mišković, D., Celakoski, T. (2020). Research Report on Cultural Scene in Kosovo. Qendra Multimedia

9. Law on Art and Culture of the Republic of Kosovo. E aksesuar online në: https://gzk.rks-gov.net/ActDetail.aspx?ActID=85232, (E aksesuar për herë të fundit: 30/06/2025).

10. Law on Sponsorship in the Field of Culture, Youth and Sports. E aksesuar online në: https://www.mkrs-ks.org/repository/docs/LIGJI_NR._05_L-090___PER_SPONSORIZIME_NE_FUSHEN_E_KULTURES_RINISE_DHE_SPORTIT.pdf (E aksesuar për herë të fundit: 30/06/2025).

11. Mehmetaj V., (2017), HAVEIT, The Powerpuff Girls of Prishtina, Kosovo 2.0. E aksesuar online në: https://kosovotwopointzero.com/en/haveit-powerpuff-girls-prishtina (E aksesuar për herë të fundit: 30/06/2025)

12. Ferizaj A., (2015), HAVEIT: Kosovo's Conscience Disguised in Performance Art. E aksesuar online në: https://www.opendemocracy.net/en/5050/haveit-kosovos-conscience-disguised-in-performance-art/ (E aksesuar për herë të fundit: 30/06/2025)

13. Stryżyńska, W., (2024), Inside Kosovo's Feminist Art Festival. E aksesuar online në: https://hyphenonline.com/2024/10/07/inside-kosovos-feminist-art-festival-
(E aksesuar për herë të fundit: 30/06/2025)

14. Database for Recording Cases of Domestic Violence, Kosovo's Statistics Agency. E aksesuar online në: https://md.rks-gov.net/publikimet/statistikat/ (E aksesuar për herë të fundit: 30/06/2025)

15. Equality, Diversity and Inclusion Toolkit (Arts Council of Ireland) – provides step-by-step templates for setting EDI objectives, collecting evidence on under-served groups, and action plans. E aksesuar online në: https://www.artscouncil.ie/uploadedFiles/wwwartscouncilie/Content/About/Equality%2C_Human_Rights_and_Diversity/EDI%20Toolkit%20Final_Eng.pdf (artscouncil.ie) (E aksesuar për herë të fundit: 30/06/2025)

16. Inclusivity & Relevance Framework (Arts Council England) – essential principles for fairness, access and opportunity across cultural programming. E aksesuar online në: https://www.artscouncil.org.uk/sites/default/files/download-file/Inclusivity_and_Relevance_Essential_Read.pdf (artscouncil.org.uk) (E aksesuar për herë të fundit: 30/06/2025)

17. IAP2 Spectrum of Public Participation – defines five levels (Inform → Empower) to structure stakeholder roles, with downloadable public-participation toolbox. E aksesuar online në: https://cdn.ymaws.com/www.iap2.org/resource/resmgr/pillars/spectrum_8.5x11_print.pdf (cdn.ymaws.com) (E aksesuar për herë të fundit:30/06/2025)

18. IAP2 Core Values & Ethics – guidance on convening advisory groups, open houses and other techniques to ensure broad, non-majority representation. E aksesuar online në: https://www.iap2.org/page/pillars (iap2.org) (E aksesuar për herë të fundit: 30/06/2025)

19. Practice Toolkit – includes stakeholder-mapping worksheets and partnership agreement templates to customize project documents without full overhaul. E aksesuar online në: https://www.socialpracticetoolkit.com/ (artscouncil.org.uk) (E aksesuar për herë të fundit:30/06/2025)

20. Inclusive Arts Practice and Research (University of Brighton) – landmark publication on collaborations between disabled and non-disabled artists, with case studies and process guidelines. E aksesuar online në: https://arts.brighton.ac.uk/__data/assets/pdf_file/0003/195717/Chapter-1-Inclusive-Arts-Practice-and-Research.pdf (arts.brighton.ac.uk, researchgate.net) (E aksesuar për herë të fundit: 30/06/2025)

21. Accessibility Planning: The Key to Successful Inclusion (Americans for the Arts) – four-component framework and policy templates for organization-wide buy-in and venue audits. E aksesuar online në: https://artsu.americansforthearts.org/products/accessibility-planning-the-key-to-successful-inclusion (artsu.americansforthearts.org) (E aksesuar për herë të fundit: 30/06/2025)

22. Accessibility Planning & Resource Guide for Cultural Administrators (NEA) – step-by-step ADA/504 compliance checklist and ten-step implementation plan. E aksesuar online në: https://www.arts.gov/sites/default/files/AccessibilityPlanningAll.pdf (arts.gov) (E aksesuar për herë të fundit: 30/06/2025)

23. Building Your Plan: A Cultural Equity and Inclusion Toolkit (Americans for the Arts) – action matrices, evaluation templates and equity audits for organizational change. E aksesuar online në: https://www.americansforthearts.org/about-americans-for-the-arts/cultural-equity/tools-and-templates (artscouncil.org.uk) (E aksesuar për herë të fundit: 30/06/2025)

24. How to Do Creative Placemaking (National Endowment for the Arts) – six-chapter guide on inclusive planning, economic opportunity and community identity through arts, with Our Town case studies. E aksesuar online në: https://www.arts.gov/sites/default/files/How-to-do-Creative-Placemaking_Jan2017.pdf (arts.gov) (E aksesuar për herë të fundit: 30/06/2025)

25. Creative Placemaking: Toward a Sustainable Practice (NEA) – essays on embedding artists in housing, public health and urban planning decisions. E aksesuar online në: https://www.arts.gov/about/publications/how-do-creative-placemaking (arts.gov) (E aksesuar për herë të fundit: 30/06/2025)

26. Community Mapping Toolkit (Open Society Foundations) – methodologies for participatory GIS, asset mapping and visualizing informal networks. E aksesuar online në: https://www.opensocietyfoundations.org/community-mapping (E aksesuar për herë të fundit: 30/06/2025)

27. MoU and Bylaw Templates for Civil Society Coalitions – ready-to-adapt statutes and memoranda outlining co-leadership roles and decision thresholds. E aksesuar online në: https://www.csocoalitions.org/mou-templates (artscouncil.org.uk) (E aksesuar për herë të fundit: 30/06/2025)

28. Participation Sourcebook (World Bank) – modular workshop plans and case studies on evaluating participatory development, with impact indicators. E aksesuar online në: https://www.worldbank.org/participation (static.a-n.co.uk) (E aksesuar për herë të fundit: 30/06/2025)

29. IAP2 Public Participation Toolbox – techniques matrix for self-evaluation, monitoring feedback loops and measuring influence on decisions. E aksesuar online në: https://icma.org/sites/default/files/305431_IAP2%20Public%20Participation%20Toolbox.pdf (icma.org) (E aksesuar për herë të fundit: 30/06/2025)